The Greek Review of Social Research

Vol 33 (1978)

33-34

Αγροτικές έρευνες στην Ελλάδα

Guy Burgel, Μελέτιος Δ. Θεοφίλου

doi: [10.12681/grsr.311](https://doi.org/10.12681/grsr.311)

Copyright © 1978, Guy Burgel, Μελέτιος Δ. Θεοφίλου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Burgel, G., & Θεοφίλου Μ. Δ. (1978). Αγροτικές έρευνες στην Ελλάδα. *The Greek Review of Social Research*, 33, 190-213. <https://doi.org/10.12681/grsr.311>

άγροτικές έρευνες στήν Έλλάδα

του
Guy Burgel

Καθηγητή στο Université
de Paris X — Nanterre

Μετάφραση: Δρ. Μελέτιος Δ. Θεοφίλου

Αυτό το άρθρο δημοσιεύθηκε στο
Mémoires et Documents, τόμος 13,
έκδοση του CNRS, Παρίσι, 1972.

III. έξωτερικές εισροές-έκροές στήν άγροτική οικονομία

Στήν Έλλάδα, ή ταχύτητα τών κοινωνικο-οικονομικών αλλαγών πού προήλθαν από τήν άστικοποίηση πολλαπλασιάζει κάθε είδους σχέσεις μεταξύ πόλεως και ύπαιθρου. Οί δεσμοί πού συνδέουν τούς άστούς μέ τά χωριά τους και πού τούς αναγκάζουν νά καταφεύγουν σ' αυτά μέ τήν ευκαιρία μεγάλων έορτών τής Όρθοδοξίας (Πάσχα, Πανηγύρια), δέν είναι μόνο θρησκευτικοί. Είναι περισσότερο βαθείς και σταθεροί. Στο χωριό, οί τρόποι ζωής ποικίλλουν: άν και όρισμένα επαγγέλματα εξαφανίζονται (σαγματοποιοί, λευκοσιδηρουργοί), ώστόσο τά κέντρα λειτουργίας (fonctions), διανομής και έξυπηρετήσεως πολλαπλασιάζονται: σταθμοί βενζίνης, έπισκευής τρακτέρ και φορητών αυτοκινήτων, πρατήρια ύγραερίου και οικιακών ηλεκτρικών ειδών, χωρίς νά υπολογίσουμε τά αναπόφευκτα παντοπωλεία. Όλοι οί επαγγελματίες αυτοί είναι κάτοχοι γαιών άπ' τίς όποιες έχουν συμπληρωματικά εισοδήματα. Αντίθετα, πολλοί μικροκαλλιεργητές αúξανουν τούς πόρους τους εργαζόμενοι σέ περισσότερο εúνοημένες ιδιοκτησίες ή στήν ύπηρεσία ιδιοκτητών πού έξασκούν ένα έξω-γεωργικό κύριο έπάγγελμα. Στήν πόλη, οί καινούργιοι έσωτερικοί μετανάστες διατηρούν δυνατούς δεσμούς μέ τή γή. Αν και ή επένδυση σέ ιδιόκτητη γεωργική γή (έγγειο ιδιοκτησία) δέν άποτελεί μακροχρόνια παράδοση στήν Έλλάδα, ώστόσο πολλά άστικά νοικοκυριά διατηρούν τήν ιδιοκτησία ενός άμπελιού και μερικών έλαιόδενδρων, πού συμπληρώνει ικανοποιητικά τά οικονομικά τους. Τόν τελευταίο καιρό, στίς περιοχές κερδοσκοπικών καλλιιεργειών (έσπεριδοειδή, όπωροφόρα δένδρα) οί άστικοί (έλεύθεροι επαγγελματίες, συνταξιούχοι δημόσιοι υπάλληλοι, έμποροι) άπόκτησαν γή δική τους σέ χωριά άπ' τά όποια δέν κατάγονταν. Μέ δυό λόγια, πρόκειται έδω νά εκτιμηθεί ό ρόλος τών εισροών και τών έκροών στήν οικονομία τών άγροτικών εκμεταλλεύσεων.

1) Οί γεωργοκαλλιεργητές πού έξασκούν κύριο άστικό έπάγγελμα

Τά δελτία τής Άγροτικής Τράπεζας δίνουν μιá άσαφή εικόνα τού φαινομένου. Τά έξωγεωργικά επαγγέλματα γενικά είναι σημαντικά, γιατί άποτελούν συμπληρωματική έγγύηση γιά τήν Τράπεζα. Συχνά όμως δέν αναφέρεται ή πραγματική κατοικία τού πελάτη: όταν πρόκειται γιά δικηγόρο ή γιά γιατρό, δέν μπορεί κανείς νά είναι βέβαιος ότι βρίσκεται στο χωριό. Κι όχι μόνο αυτό, άλλα συχνά στους φακέλους αναφέρεται διαμονή στήν Άθήνα χωρίς νά καθορίζεται τό έπάγγελμα πού έξασκεί ό ένδια-

ΠΙΝΑΚΑΣ 10. Άρχηγοί εκμεταλλεύσεως που δέν εξασκούν ἀγροτικό κύριο επάγγελμα (ποσοστό του συνολικού αριθμού των εκμεταλλευτών)

	Αριθμός συνόλου μελετο- μένων εκμεταλ- λεύσεων	Έμποροι	Βιο- τέχνες, εργάτες	Έλευ- θερία επαγ- γέλματα	Υπάλ- ληλοι	Συντα- ξιού- χοι Δημο- σίου	Άλλοι επαγ- γελματίες	Άθηναίοι (ακαθάρι- στα)	Σύνολο
Κόρινθος (πόλη)	233	1,2	1,2	1,2	3,0	0,4	3,6	—	11,1
Ζάκυνθος (πόλη)	83	12,8	4,2	8,3	1,4	4,2	5,7	4,2	41,4
Γαϊτάνι	37	8,5	—	—	—	—	—	2,8	11,4
Βέροια (πόλη)	93	5,3	13,9	1,0	2,1	—	3,2	—	25,8
Νάουσα (πόλη)	94	2,1	3,2	2,1	4,3	4,3	—	—	16,3
Έπισκοπή	70	1,4	4,2	—	1,4	4,2	1,4	—	12,8
Πλάτανος	61	4,9	1,6	6,5	1,6	—	1,6	1,6	18,0
Άλεξάνδρεια	41	7,3	7,3	—	14,7	4,8	—	—	34,1
Σίνδος	47	8,5	4,2	—	—	12,8	—	—	25,5
Σύνολο	1.559	4,4	4,1	2,1	2,9	2,5	2,4	0,6	19,4

φερόμενος. Δέν είναι σπάνιο, οι «υπόθεσεις» του άστού που εκμεταλλεύεται άκόμη γαίες στο χωριό νά διεκπεραιώνονται κατ' ευθείαν από ένα συγγενή. Τά ίχνη έχουν τότε χαθεί γιά τόν έρευνητή. Τελικά, όλες αυτές οι έλλείψεις έχουν σάν συνέπεια νά είναι άτελής ή άπογραφή σχετικά μέ τά γεωργικά εισοδή-ματα που εισπράττονται από μη καλλιεργητές. Πολύ περισσότερο μάλιστα, άφου στην περίπτωση αυτή πρόκειται γιά εκμεταλλεύσεις στις όποιες χρησιμο-ποιείται το σύστημα της άμεσης καλλιέργειας (faire valoir direct) των άγροκτημάτων: το σύστημα της έμμεσης καλλιέργειας (faire valoir indirect)—σπάνιο, είναι άλήθεια, στην Έλλάδα—ξεφεύγει έξ όρι-σμού από την έρευνα.

Τό ένα πέμπτο περίπου των καλλιεργητών του δεί-γματός μας δέν εξασκεί γεωργικό επάγγελμα.¹ (Πί-νακας 10). Βέβαια, τό ποσοστό των καλλιεργητών-άστών είναι σημαντικό και αύξάνει πιθανώς τό μέσο όρο. Άλλά και τά ποσοστά των καλλιεργητών-χωρικών δέν είναι καθόλου ευκαταφρόνητα: 11,4% στο χωριό Γαϊτάνι (Ζάκυνθος), 12% στο χωριό Έπι-σκοπή, 18% και περισσότερο, στο χωριό Πλάτανος, 25% στη Σίνδο (Μακεδονία). Πρόκειται δηλαδή γιά γενικό φαινόμενο. Έμποροι και βιοτέχνες άποτε-λούν μόνοι τους τό ήμισυ σχεδόν των γεωργοκαλλι-εργητών που εξασκούν ένα άστικό επάγγελμα. Τό υπόλοιπο άποτελείται από έλεύθερους επαγγελματί-ες, υπαλλήλους, συναξιούχους του Δημοσίου, και άλλους επαγγελματίες.

Κατά τόπους παρουσιάζονται μεγάλες άντιθέσεις. Ή πόλη της Ζακύνθου είναι έντελως διαφορετική

από την Κόρινθο, αλλά ταυτόχρονα και από τις πό-λεις και τά χωριά της Μακεδονίας: περισσότερο από 40% των καλλιεργητών που μένουν εκεί εξασκούν άστικό επάγγελμα, έναντι 11% μόνο στην Κόρινθο, 16% στη Νάουσα, 26% στη Βέροια. Μιά άλλη μεγα-λύτερη δυσαναλογία παρατηρείται σέ πόλεις και χωριά της ίδιας περιοχής. Στη Ζάκυνθο, το χωριό Γαϊτάνι αριθμεί μόνο 11% ψευδοκαλλιεργητές, ενώ στη φρουτοπαραγωγική περιοχή του Βερμίου, τό χωριό Έπισκοπή, 13%, στην πεδιάδα της Θεσσαλο-νίκης, τά χωριά Πλάτανος (18%) και Σίνδος (25%) άντιδιαστέλλονται προς την κομόπολη της Άλε-ξάνδρειας (34%).

Ο Πίνακας 11 άποκαλύπτει τις σχέσεις αυτών των ψευδοκαλλιεργητών μέ τη συνολική δομή της εκμε-ταλλεύσεως. Σέ δύο ομάδες επαγγελματιών που άντιπροσωπεύονται επαρκώς (έμποροι και έλεύθερα επάγγέλματα) άνήκουν πολλοί από τούς μεγαλύτε-ρους κατόχους γεωργικής εκμεταλλεύσεως: άν και ό μέσος όρος των εκμεταλλεύσεων του δείγματος είναι 31 στρέμματα, γι' αυτούς φτάνει τά 55 και 52 στρέμ-ματα άντίστοιχα, ενώ οι άλλες κοινωνικο-επαγγελματικές κατηγορίες καθόλου δέν διαφέρουν από τό μέσο όρο (εργάτες-βιοτέχνες) ή είναι κατώ-τερες άπ' αυτών (υπάλληλοι-συναξιούχοι). Όπως πάντα, ή Ζάκυνθος παρουσιάζει μεγάλες διαφορές: οι έμποροι που εκμεταλλεύονται τη γή κατέχουν περισσότερο από τό διπλάσιο τό μέσο όρου των γαιών που κατέχουν οι εκμεταλλευτές της πόλεως (127 στρέμματα έναντι 61).

Άκόμη πιο ένδιάφερον είναι νά μελετήσουμε τό φαινόμενο στο επίπεδο των κερδοσκοπικών καλλι-εργειών (Πίνακας 12), όπου οι δυσαναλογίες είναι έντονώτατες. Έκτός άπ' τό χωριό Γαϊτάνι στο όποιο επικρατούν οι πιο ίσομερείς δομές, τά σταφιδάμπελα παρουσιάζουν συχνά τόν πιο κερδοσκοπικό χαρα-κτήρα των εκμεταλλεύσεων τις όποιες διαχειρίζον-

1. Ή έρευνα έδω έπρεπε νά περιορισθεί στην Κόρινθο, τη Ζά-κυνθο και στις κοινότητες συγκριτικού έλλγχου της Μακεδονίας. Λόγω της έτερογένειας του υποδείγματος, αυτός ό μέσος όρος δέν έχει προφανώς καμιά άκριβή στατιστική άξία, αλλά φαίνεται έν-δεικτικός της σπουδαιότητας του φαινομένου που μελετάται.

ΠΙΝΑΚΑΣ 11. Σύγκριση μεταξὺ τοῦ μέσου μεγέθους τῶν ἐκμεταλλεύσεων καὶ τοῦ κυρίου ἐπαγγέλματος τῶν ἐκμεταλλευτῶν γεωργικῆς γῆς (ἀριθμὸς στρεμμάτων)

	Μέσο μέγεθος τῆς κοινό- τητας	Ἐμποροί	Βιοτέ- χνες, Ἐργάτες	Ἐλευθέ- ρια ἐπαγ- γέλματα	Ἑπάλ- ληλοι	Συντα- ξιούχοι δημο- σίου	Ἄλλα ἐπαγ- γέλματα μὴ γεωργικά	Ἀθηνᾶται, χωρὶς καθορι- σμένα ἐπαγ- γέλματα
Κόρινθος (πόλη)	20,6	21,3	16,0	38,0	21,0	7,0	20,0	—
Ζάκυνθος (πόλη)	60,8	127,1	18,6	79,6	6,0	11,3	0,5	65,5
Γαῖτάνι	26,7	22,3	—	—	—	—	—	;
Βέροια (πόλη)	29,2	19,2	31,1	18,0	27,5	—	7,0	—
Νάουσα (πόλη)	13,5	5,3	5,6	27,5	6,5	6,2	—	—
Ἐπισκοπὴ	30,9	20,0	16,6	—	20,0	19,6	12,0	—
Πλάτανος	45,3	2,6	200,0	41,5	13,0	—	20,0	;
Ἀλεξάνδρεια	35,6	76,0	21,3	—	20,0	33,0	—	—
Σίνδος	45,5	56,2	28,0	—	—	34,6	—	—
Σύνολο	30,8	54,9	29,8	52,0	17,5	21,0	13,0	65,5

ΠΙΝΑΚΑΣ 12. Σύγκριση μεταξὺ μέσης ἐπιφάνειας κερδοσκοπικῶν καλλιέργειῶν καὶ κυρίου ἐπαγγέλματος τοῦ ἐκμεταλλευτῆ γεωργικῆς γῆς

	Μέση ἐπιφάνεια κοινότητας	Ἐμποροί	Βιοτέχνες, ἐργάτες	Ἐλευθέρια ἐπαγγέλ- ματα	Ἑπάλληλοι	Συντα- ξιούχοι Δημοσίου	Ἄλλοι
Κόρινθος (πόλη)	5,4	8,3	13,0	Σταφίδες (στρέμματα)		2,0	4,0
Ζάκυνθος (πόλη)	16,8	25,4	9,3	8,5	—	8,0	Ἀθηνᾶται 15,6
Γαῖτάνι	6,5	3,6	—	—	—	—	—
Κόρινθος (πόλη)	33	83	Ἐλαιῶνες (ἀριθμὸς δένδρων)		77	—	10
Ζάκυνθος (πόλη)	195	625	46	695	—	20	Ἀθηνᾶται 207
Γαῖτάνι	69	95	—	—	—	—	—
Κόρινθος (πόλη)	3,2	—	Ὅπωροφόρα δένδρα (στρέμματα)		—	—	0,5
Βέροια (πόλη)	8,3	7,4	7,3	25,3	12,2	—	—
Νάουσα (πόλη)	10,9	5,3	5,6	18,0	15,0	—	—
Ἐπισκοπὴ	15,3	20,0	9,3	23,0	6,5	6,2	—
Πλάτανος	5,4	—	—	—	20,0	19,6	10,0
				10,0	—	—	

ται ἀντιπρόσωποι μὴ γεωργικῶν ἐπαγγελμάτων. Στὴν Κόρινθο καὶ τὴ Ζάκυνθο οἱ πραγματικοὶ ἐκμεταλλευτὲς γεωργικῆς γῆς ἔχουν λιγότερα ἀμπέλια ἀπὸ ὀρισμένους ἐμπόρους ἢ ἀκόμη καὶ ἀπὸ ὀρισμένων βιοτέχνες. Ἀντίθετα, ἡ καλλιέργεια δέν φαίνεται νὰ προσελκύει τοὺς ἐλευθέρους ἐπαγγελματίες, γιὰ τὴν ν' ἀποδώσει χρειάζεται ἰδιαίτερη φροντίδα. Μὲ τὴν καλλιέργεια τῶν σταφιδάμπελων ἀσχολοῦνται ὀρισμένες ἀστικές τάξεις, ἂν ὅχι οἱ λιγότερο εὐπορες, τουλάχιστον οἱ κάπως κατώτερες κοινωνικά.

Ἡ φυτεία τῆς ἐλιάς, ἀντίθετα, ἔχει κάποιο «γόητρον», καὶ ἐνδιαφέρει τοὺς νεόπλουτους ὅχι τόσο γιὰ τὰ εἰσοδήματα, ὅσο γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι μὲ τὴν καλλιέργειάν τὴν ἐλιά, ἐξασφαλίζουν τὴν ἐκτίμησιν τῶν παλαιότερων ἰδιοκτητῶν. Στὴν Κόρινθο καὶ στὴ

Ζάκυνθο οἱ μεγαλύτεροι ἰδιοκτῆτες ἐλαιοδένδρων ἀνήκουν στοὺς ἐλευθέρους ἐπαγγελματίες. Ὁ μέσος ὅρος φυτείας γιὰ τοὺς ἐλευθέρους ἐπαγγελματίες φθάνει τὶς 100 καὶ 695 ρίζες ἔναντι 33 καὶ 195 ριζῶν, ἀντίστοιχα, γιὰ τὸ σύνολο τῆς κοινότητος. Ἀλλὰ καὶ σ' αὐτὲς τὶς δύο πόλεις, ὅπως καὶ στὸ Γαῖτάνι τῆς Ζακύνθου, καὶ οἱ ἔμποροι ἐπίσης ἀνήκουν στοὺς ἐλευθέρους ἐπαγγελματίες.

Στὰ ἴδια συμπεράσματα μπορεῖ νὰ καταλήξει κανεὶς ἂν ἐξετάσει τὸ θέμα τῆς καλλιέργειας ἐσπεριδοειδῶν στὴν περιοχὴ τῆς Κορίνθου, καὶ ὀπωροφόρων στὴν περιοχὴ τοῦ Βερμίου. Οἱ ἔμποροι δέν φαίνεται νὰ ἐνδιαφέρονται ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἴδια τὴν φυτεία. Προτιμοῦν νὰ ἐπενδύουν τὰ χρήματά τους στὰ κυκλώματα διανομῆς καὶ κυρίως διατηρήσεως τῶν

φρούτων: τό 1966, στην περιοχή του Βερμίου, τό δικαίωμα άποθηκεύσεως στά φυγεία άνήκει κατά τά δύο τρίτα σέ ιδιωτικά κεφάλαια καί μόνο κατά τό ένα τρίτο στην 'Αγροτική Τράπεζα. "Ένα φυγείο έξοφλείται σέ τέσσερα χρόνια, μία φυτεία γίνεται παραγωγική σέ μικρότερο χρονικό διάστημα. Τό δένδρο επίσης ένδιαφέρει κυρίως αυτούς πού τό βλέπουν σάν μία μελλοντική πηγή κερδών καί όχι σάν στοιχείο «κοινωνικού γοήτρου»: καί έδω οί μεγαλύτεροι ιδιοκτήτες όπωροφόρων δένδρων είναι συνήθως έλεύθεροι επαγγελματίες καί υπάλληλοι. Στην περιφέρεια τής Νάουσας καί τής Βέροιας δέν είναι σπάνιο νά δει κανείς τή γυναίκα κάποιου γαιτρού τής Θεσσαλονίκης νά επιβλέπει τήν περιποίηση τών ροδακινιών τής: έδω οί δημόσιοι υπάλληλοι—μέ επί κεφαλής τούς γεωπόνους τής Τράπεζας—καθ'όρθωσαν νά δημιουργήσουν πολύ όμορφες φυτείες πού τίς διατηρούν καλά.

Συνολικά, ή αύξηση τών άγροτικών εισοδημάτων, σέ σχέση μέ τά εισοδήματα άπό τά άστικά επαγγέλματα, είναι σημαντική. Τό φαινόμενο αυτό παρατηρείται σέ μεγάλη κλίμακα, γιατί ό άμεσος τρόπος εκμεταλλεύσεως είναι πολύ διαδεδομένος στην Έλλάδα ιδίως στις περιπτώσεις δενδροκαλλιιεργειών πού θεωρούνται ιδιαίτερα κερδοσκοπικές: ό επιχειρηματίας πού έξασκει ένα μ ή γεωργικό έπάγγελμα συνδυάζει τήν έγγειο πρόσοδο τού κεφαλαίου μέ τά καθαρά εισοδήματα τής επιχειρήσεως. Μόνο ή αύξηση τού ήμερομισθίου τών άγεργατών, πού δικαιολογείται άπό τή μετανάστευση πρós τό έξωτερικό, περιορίζει τήν έκταση τού φαινομένου.

Στήν ούσία, τό φαινόμενο έχει πολλές διαφορετικές όψεις. Στο χωριό, μπορούμε νά ύπολογίσουμε ότι 15-20% τών εκμεταλλευτών γεωργικής γής έξασκούν μ ή γεωργικό κύριο έπάγγελμα. Η άναλογία παραμένει σταθερή. Άλλά είναι λιγότερο σκανδαλώδης άπ' όσο φαίνεται, όταν γνωρίσει κανείς τίς συνήθειες τής ζωής τής έλληνικής υπαίθρου. Οί κυρίως ένδιαφερόμενοι—μικρέμποροι καί βιοτέχνες—δέν άπαξιών νά «τά παρατήσουν» καί νά κατεβούν στο άμπέλι νά σκάσουν. Οί περιθωριακές αυτές κατηγορίες εργαζόμενοι «μπλόκάρουν» τίς δομές έγγειου ιδιοκτησίας καί ό παρασυνεχισμός τους ρόλος φαίνεται καθαρότερα στή φθορά πού συντελείται γενικά στις άστικές δομές. Στίς μικρές επαρχιακές πόλεις ή καί' έξοχήν γεωργική λειτουργία συνεχίζει νά κρατάει σημαντικό μέρος. Κάθε κέντρο περιβάλλεται άπό έναν άγροτικό χώρο, όπου οί άστικοι κατέχουν καί εκμεταλλεύονται γαίες. Πρόκειται γιά τούς πραγματικούς καλλιεργητές, γιά τούς μικρομισθούς, γιά τούς έμπορικούς αντιπροσώπους καί γιά τήν άστική τάξη. Οί δύο τελευταίες περιπτώσεις εκπροσωπούν τό 20-40% τού συνόλου τών γεωργοεκμεταλλευτών πού μένουν στην πόλη. Τό πρόβλημα παρουσιάζεται διςεπίλυτο γιάτ' αυτοί άποτελουν τήν πλειονότητα τών πίο προοδευτικών εκμε-

ταλλευτών τής περιοχής, πού γενικά επιδιώκουν: περισσότερο έκτεταμένη καί λιγότερο τεμαχισμένη έπιφάνεια, καλλιεργητικά συστήματα περισσότερο κερδοσκοπικά, μικρότερη καλλιέργεια τών φυτών άμεσης καταναλώσεως, καί επικράτηση τών έξειδικευμένων καλλιεργειών. Η 'Αγροτική Τράπεζα βρίσκειτα διχασμένη ανάμεσα στην άποστολή τής νά εύνοεί τούς πραγματικούς καλλιεργητές, καί τής μέριμνας, πού τής επιβάλλει ή διαχείριση, νά διατηρεί καί μάλιστα νά ενθαρρύνει έναν καλό πελάτη, πού δέν θά διστάσει στο τέλος νά μετακινήθει στην Άθήνα, άν οί τοπικές άρχές τού άρνηθούν ένα σημαντικό δάνειο.

Στό επίπεδο τής περιφερειακής μητροπόλεως (Θεσσαλονίκη) ή τής πρωτεύουσας (Άθήνα), τό φαινόμενο δέν παρουσιάζεται τόσο σοβαρό: άπ' τήν μία μεριά έχουμε τίς μικρές ιδιοκτησίες τών πολυάριθμων μεταναστών, τίς όποιες εκμεταλλεύεται ή οικογένεια πού έμεινε στο χωριό μέ άντάλλαγμα μερικά μπιτόνια λαδιού ή κρασιού, κι άπ' τήν άλλη, ύπάρχουν οί ιδιοκτήτες καλλιεργειών πού πολλές φορές είναι έκτεταμένες. Στην Άθήνα, οί ιδιοκτήτες αυτοί είναι κυρίως κάτοχοι έλαιώνων στή Μυτιλήνη ή στην Ήπειρο. Στή Θεσσαλονίκη, ή γειννίαση μέ τή φρουτοπαραγωγική ζώνη τού Βερμίου παρέχει δυνατότητες επενδύσεως σέ έγγειο ιδιοκτησία άρκετά έπικερδή. Άλλά καί στις δύο περιπτώσεις είναι δύσκολο νά έκτιμησει κανείς τήν εύρύτητα τού φαινομένου άπό στατιστική άποψη.²

2. Η έκτίμηση τής έγγειου ιδιοκτησίας τών Άθηναίων είναι πολύ δύσκολη. Παραδοσιακά, βεβαιώνεται ότι λίγοι Άθηναίοι είναι ιδιοκτήτες γής. Πράγματι, ή γεωργική άπογραφή τού 1961 άριθμεί μόνο 14.700 καλλιεργητές πού διαμένουν στη Μείζονα περιοχή Άθηνών καί καλλιεργούν συνολικά λίγο περισσότερο άπό 27.000 έκτάρια, άπ' τά όποια 25.000 βρίσκονται έξω άπό τό πολεοδομικό συγκρότημα. Άλλά πρόκειται γιά καλλιεργητές τού συστήματος τής άμεσου εκμεταλλεύσεως: άρα μπορεί κανείς νά ύπολογίσει, λαμβανόμενος ύπ' όψη τής άπομακρυνσεως τών παραγωγικών ζωνών, ότι οί διάφοροι τρόποι τού συστήματος τής έμμεσου εκμεταλλεύσεως (μεσαιικά: metayage ή moitie, baux de ferme) είναι περισσότερο διαδεδομένοι ανάμεσα στους Άθηναίους ιδιοκτήτες, παρά στους ιδιοκτήτες τών επαρχιακών πόλεων. Άλλωστε, ένας άριθμός ιδιοκτητών πού καλλιεργούν τίς γαίες τους μέσω τών μελών τής οικογένειάς τους καί πού έμειναν στο χωριό, πιθανόν νά διώχνουν άπ' αυτούς πού έκαναν τήν άπογραφή. Παρ' όλες τίς επιφυλάξεις, πού δέν επιτρέπουν τόν ύπολογισμό τής πραγματικής έκτάσεως τής άθηναϊκής έγγειου ιδιοκτησίας, ή άπογραφή άποκαλύπτει ένδιαφερόντες λεπτομέρειες σέ ό,τι άφορά τή δομή τής έγγειου ιδιοκτησίας. Άπ' όλα τά στατιστικά τμήματα, στη Μείζονα περιοχή Άθηνών παρουσιάζονται οί πίο σημαντικές διαφορές: 87% τών εκμεταλλευτών, πού διαμένουν στο πολεοδομικό συγκρότημα, δέν διαθέτουν παρά 24% τής καλλιεργούμενης έπιφάνειας καί 6% μόνο, σχεδόν τό ήμισυ τής εκμεταλλεμένης έπιφάνειας (47%). Ο διαχωρισμός τών καλλιεργειών άποκαλύπτει έναν προσανατολισμό καθαρά κερδοσκοπικό: 35% τής εκμεταλλεμένης έπιφάνειας είναι δενδροκαλλιεργείες (16% γιά τό σύνολο τής χώρας) 8% άμπέλια (6% γιά όλόκληρη τήν Έλλάδα). Τέλος, τό μέρος τών μεγάλων έξειδικευμένων εκμεταλλεύσεων είναι σημαντικό: 40% τής έπιφάνειας τών δενδροκαλλιεργειών βρίσκεται σέ περιβόλια άνω τών 5 έκταρίων (5% γιά τό σύνολο τής χώρας).

2) Οἱ συμπληρωματικοὶ πόροι τῶν καλλιεργητῶν

Γιὰ νὰ κρίνει κανεὶς τὴν ἰσορροπία μιᾶς ἐλληνικῆς γεωργικῆς ἐκμεταλλεύσεως, δὲν ἀρκεῖ νὰ ἐξετάσει τὸ κύριο ἐπάγγελμα τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς. Στὴν Ἑλλάδα, περισσότερο ἀπ' ὅτι στὴ Γαλλία, οἱ συμπληρωματικοὶ πόροι ἐξωγεωργικῆς προελεύσεως παίζουν σημαντικὸ ρόλο στὴν οἰκονομία τῆς ἐκμεταλλεύσεως. Πρόκειται γιὰ πόρους πού προέρχονται ἀπὸ «δευτερογενεῖς ἢ τριτογενεῖς τομεῖς», καθὼς καὶ γιὰ εἰσοδήματα σὲ χρῆμα (κρατικές συντάξεις, ἐμβάσματα μεταναστῶν ἢ ναυτικῶν). Ἡ ἔρευνα—ἄμεση ἀναγκαστικά—περιορίστηκε στὴν ἀγροτική κοινότητα τῆς Σίνδου, πού μπορεῖ νὰ παρουσιάσει ὅταν μιὰ περίπτωση ἐλαφρὰ περιθωριακή. Τό ἐντα τέταρτο τῶν ἀπογραφέντων καλλιεργητῶν ἔχουν κύρια δραστηριότητα ἐξωγεωργική (ἀλλὰ οἱ μισοὶ ἀπ' αὐτοὺς εἶναι συνταξιόχοι τοῦ δημοσίου), καὶ ἡ γειννίαση μὲ τὴ Θεσσαλονικὴ προσφέρει ἀξιήμενες δυνατότητες ἀστικής ἀπασχολήσεως. Ὡστόσο, τὸ μέγεθος τῆς ἐξαρτήσεως τῆς ἐλληνικῆς γεωργικῆς οἰκονομίας φαίνεται ἀρκετὰ σημαντικὸ (Πίνακες 13 καὶ 14).

Στὴ Σίνδο, τὰ 2/3 περίπου τῶν καλλιεργητῶν ἔχουν πόρους πού δὲν προέρχονται ἀπὸ τὴν καλλιέργεια τῆς γῆς. Μιά πολὺ καθαρή σχέση δημιουργεῖται ἀνάμεσα στὸ μέγεθος τῆς ἐκμεταλλεύσεως καὶ τοῦ βαθμοῦ τῆς αὐτάρκειας τῆς: ὅλοι οἱ καλλιεργητές κάτω τῶν 20 στρεμμάτων ἔχουν συμπληρωματικὰ εἰσοδήματα, ἐνῶ τὸ ποσοστὸ τῆς αὐτάρκειας αὐξάνει κανονικά μὲ τὸ μέγεθος τῆς ἐκμεταλλεύσεως: 16,6% ἀπὸ 20 ἕως 39 στρέμματα, 42% ἀπὸ 40 ἕως 69, καὶ 75% γιὰ πάνω ἀπὸ 70 στρέμματα. Μ' ἄλλα λόγια, οἱ συμπληρωματικοὶ πόροι δὲν εἶναι ἄγνωστοι στὶς πολὺ μεγάλες ἐκμεταλλεύσεις: συχνά, πρόκειται γιὰ ἐκμεταλλεύσεις πού ἀνήκουν σὲ ἐμπόρους ἢ υπαλλήλους. Ἀλλὰ γιὰ τίς μικρές ἐκμεταλλεύσεις καὶ τὴν πλειονότητα τῶν μεσaiων, οἱ συμπληρωματικοὶ πόροι εἶναι ἀναγκαῖοι.

Στὶς μικρές ἐκμεταλλεύσεις (20 ἕως 39 στρέμματα), οἱ πόροι εἶναι κυρίως ἡμερομίσθια ἀγροτικῆς ἐργασίας (συγκομιδῆ, ὄργωμα, χτίσιμο) πού ἐκτελεῖται στὴν κοινότητα ἀπὸ τὸν καλλιεργητὴ ἢ ἀπὸ τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας του. Στὶς μεγαλύτερες ἐκμεταλλεύσεις (40-69 στρέμματα), τὰ εἰσοδήματα εἶναι συνήθως ἀστικοῦ τύπου: μικρεμπόριο στὸ χωριὸ ἢ δουλειὰ στὸ ἐργοστάσιο στὴ Θεσσαλονικὴ. Παρ' ὅλα αὐτά, τὸ δείγμα εἶναι πολὺ ἀνεπαρκές γιὰ νὰ ὁδηγήσει σ' ἓνα ὀριστικὸ κοινωνιολογικὸ συμπέρασμα. Ὅσο γιὰ τίς μικροῖδιοκτησίες (micro-fundiaires), ἡ ἐπιβίωσή του ἐξαρτᾶται ἀποκλειστικά ἀπὸ ἐξωτερικοὺς πόρους: γενικά πρόκειται γιὰ παλιά νοικοκυριά, πού στήριζονται κυρίως στὰ ἐμβάσματα τῶν παιδιῶν ἢ στὶς κρατικές συντάξεις. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε ὅμως ὅτι στὴν ἔρευνα δὲν ἔχουν συμπεριληφθεῖ τὰ νοικοκυριά πού δὲν ἔχουν γῆ δική τους.

ΠΙΝΑΚΑΣ 13. Μέγεθος ἐκμεταλλεύσεων καὶ πόροι καλλιεργητῶν (47 συνταξιούχοι τῆς Σίνδου)

Τύπος ἐκμεταλλεύσεως	(% κάθε τύπου ἐκμεταλλεύσεως μὲ βάση τὸ μέγεθος τῆς)				% τοῦ συνόλου τῶν ἐκμεταλλεύσεων
	Λιγότερο ἀπὸ 29 στρέμ.	20-39 στρέμ.	40-69 στρέμ.	70 στρέμ. καὶ πάνω	
Αὐθόπαρκες ἐκμεταλλεύσεις	—	16,6	42,1	62,5	34,3
Αὐθόπαρκες ἐκμεταλλεύσεις μὲ τὴ βοήθεια μισθοτῶν ἀγροτῶν	—	—	—	12,5	2,1
Ἐκμεταλλεύσεις μὲ ἡμέρες ἀγροτικῆς ἐργασίας (γεωργική, οἰκοδομή)	—	38,9	—	—	14,8
Ἐκμεταλλεύσεις μὲ συμπληρωματικές συντάξεις	100,0	11,1	5,3	—	10,6
Ἐκμεταλλεύσεις μὲ πόρους ἀπὸ τὸ ἐμπόριο	—	5,6	21,2	12,5	12,7
Ἐκμεταλλεύσεις μὲ ἡμέρες βιομηχανικῆς ἐργασίας	—	5,6	15,7	—	8,5
Ἐκμεταλλεύσεις μὲ ἄλλους πόρους	—	22,2	15,7	12,5	17,0
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Γενικά, αὐτὸ πού κάνει ἐντύπωση εἶναι ἡ ἀνασφάλεια τῆς γεωργικῆς ἐκμεταλλεύσεως. Αὐτὸ φαίνεται πὼς ὀφείλεται ὄχι μόνο στὶς πολὺ γνωστὲς οικονομικὲς καὶ τεχνικὲς συνθήκες (ἀνεπάρκεια, κατατεμαχισμός τῆς ἰδιοκτησίας), ἀλλὰ κυρίως σὲ κοινωνικὰ αἷτια, πού εἶναι τόσο δύσκολο νὰ περιγραφῶν. Ἡ ἰσορροπία φαίνεται συχνά σάν συνισταμένη τῶν δύο συμπληρωματικῶν ἀνισοτήτων. Σὲ μιὰ εὐθραυστη γεωργικὴ οἰκονομία, ἡ ἔστω καὶ μειωμένη ἀφαίρεση εἰσοδημάτων τὰ ὁποῖα κατ' εὐθείαν ἀπορροφῶνται ἀπὸ μιὰ μικρὴ ἀγροτικὴ ἀστική τάξη (ἐμπόρους, δημοσίους υπαλλήλους), ἡ ἀπὸ τίς εὐπορες ἀστικές τάξεις (υπαλλήλους, ἐλευθεροῦς ἐπαγγελματίες), μειώνει τὸ μερίδιο τῶν πραγματικῶν καλλιεργητῶν. Ἀλλὰ αὐτὴ καθεαυτὴ ἡ ἐπιβίωση ὀρισμένων ἐκμεταλλεύσεων ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὰ συμπληρωματικὰ εἰσοδήματα. Οἱ μεγάλοι καλλιεργητές ἢ οἱ ἀπόδημοι πού προσλαμβάνουν ἡμερομίσθιους ἀγρεργάτες στὶς γαίες τους, οἱ συχνὰ παρασιτικοὶ μικρέμποροι ἀγρότες, τὸ κράτος πού διανέμει συντάξεις γῆρατος καὶ συντάξεις γενικά, τέλος ἡ μετα-

ΠΙΝΑΚΑΣ 14. Τύποι εκμεταλλεύσεων και πόροι καλλιεργητών
(47 συνεταιρισμένοι της Σίνδου)

(% κάθε μεγέθους εκμεταλλεύσεως με βάση τον τύπο της)					
Τύπος εκμεταλ- λέυσεως	Κάτω από 20 στρέμ.	20-39 στρέμ.	40-69 στρέμ.	70 στρέμ. και πάνω	Σύνολο
Αυθύπαρκες εκμεταλλεύσεις	-18,7		50,0	31,3	100
Αυθύπαρκες εκμεταλλεύσεις με τη βοήθεια μισθωτών εργατών	-	-	-	100,0	100
Έκμεταλλεύσεις με ημέρες ἀγροτική εργασίας (γεωργική, οικόδομη)	-	100,0	-	-	100
Έκμεταλλεύσεις με συμπληρωματικές συντάξεις	40,0	40,0	20,0	-	100
Έκμεταλλεύσεις με πόρους από έμποριο	-	16,6	66,6	16,6	100
Έκμεταλλεύσεις με ημέρες βιομηχανικής εργασίας στη Θεσσαλονίκη	-	20,0	80,0	-	100
Έκμεταλλεύσεις με άλλους πόρους (υπάλληλοι, μεταφορά)	-	50,0	37,5	12,5	100
% του συνολικού ἀριθμού τών εκμεταλλεύσεων	4,2	38,2	40,4	17,2	100

νάστευση προς άλλες χώρες με τά έμβάσματά της, επιτρέπουν την παρατεταμένη διατήρηση μιάς πολύ μικρής γεωργικής εκμεταλλεύσεως, που άλλως θα ήταν καταδικασμένη.

IV. γεωργικές δομές και ἀγροτική έξοδος

Δέν είναι εύκολο νά θέσει κανείς τό πρόβλημα αυτό σέ εθνική ή έστω τοπική κλίμακα. Η έννοια της ἀγροτικής έξοδου (ταυτόχρονα ἀλλαγή κατοικίας και δραστηριότητας) δέν φαίνεται σέ καμία γε- νική ἀπογραφή.³

Οί διαφορές γύρω άπ' τόν καθορισμό του ένεργου πληθυσμού θά μπορούσαν νά δημιουργήσουν την έντυπωση, ότι οί τομείς δραστηριότητας παρουσι- αζουν μιά άπατηλή σταθερότητα.⁴ Στή μελέτη μας αυτή πού είναι πολύ περιορισμένη, έπιχειρήσαμε νά

3. Η εξαίρετη έκδοση της Έθνικής Στατιστικής Ύπηρεσίας Report on the exploratory survey into motivation and circumstances of rural migration (Αθήνα 1962) αναφέρεται σέ τέσσερις μόνο κοινότητες.

4. 53% τών ένεργως άπασχολούμενων στή γεωργία και τήν άλι- εία κατά τό 1961, 48% κατά τό 1951, 57% κατά τό 1928 και 1920.

συσχετίσουμε τήν ἀγροτική έξοδο με τίς γεωργικές δομές γιά νά δούμε τίς άμοιβαίες επιδράσεις τους. Στο χωριό Γεωργιανοί (Μακεδονία), μπορούμε νά παρακολουθήσουμε τήν πορεία της μεταναστεύσεως επί σαράντα χρόνια, και νά διαπιστώσουμε τό άπο- τέλεσμα στην κατανομή της γής. Στο νησί Ζάκυνθος (Ίόνιο Πέλαγος) γνωρίζουμε τήν κατανομή κατά κοινότητα τών μεταναστών άγροτών άπό τό 1961 μέ- χρι τό 1967, τήν όποία μπορούμε νά αντιπαραβά- λουμε προς τά στοιχεία τών γεωργικών δομών και τήν εξέλιξη τών καλλιεργητικών συστημάτων κατά τήν ίδια περίοδο.

1) Γεωργιανοί: ανθρώπινη αίμορραγία και άλλόioυση ένός συστήματος ισοτητας

Τά χαρακτηριστικά της ἀγροτικής έξοδου

Ύπενθυμίζουμε ότι τό χωριό Γεωργιανοί παρου- σιάζει τό τυπικό παράδειγμα μιάς εγκαταστάσεως προσφύγων πού δημιουργήθηκε εκ του μηδενός τό 1921. Η ανάλυση του Δημοτολογίου, πού έγινε σύμφωνα με τίς ύποδείξεις του γραμματέα της Κοι- νότητας, μάς επιτρέπει νά σχηματίσουμε μιά καλή ιδέα γιά τή δημογραφική εξέλιξη, με βάση μιά μέ- θοδο πού έχει ήδη σταθερά εφαρμοσθεί.⁵ Μέχρι τό 1940, τό χωριό γνωρίζει μιά μεγάλη φυσική προ- οδευτική αύξηση (φυσιολογικό ύπόλοιπο: +137) και μιά πολύ περιορισμένη μετανάστευση προς τό έξω- τερικό (18 άναχωρήσεις). Ο παγκόσμιος πόλεμος, ύστερα ό εμφύλιος, άλλάζει άπότομα αυτό τό ρυθμό (1940-1949): σημαντική επιβράδυνση της γεννητικό- τητας (τό φυσικό πλεόνασμα πέφτει στίς 30 μονά- δες), οί άναχωρήσεις επιταχύνονται κυρίως γιά λό- γους αντίστασεως και άνταρσίας προς τήν κεντρική έξουσία. Μετά τό 1950 και κυρίως άπό τό 1960, ή μεταναστευτική αίμορραγία γίνεται πιά μαζική (Σχήμα 4). Άπό τό 1960 μέχρι τό 1965, τό φυσιολο- γικό υπόλοιπο φθάνει στίς 9 μονάδες και καταγρά- φονται 88 άναχωρήσεις.

Μολοντί ή μετανάστευση έχει μεταβληθεί όσον άφορά τόν όγκο της, ώστόσο δέν έχει άλλάξει ως προς τήν ποιότητα της (Πίνακας 15). Πριν άπό τόν πόλεμο, φεύγουν κυρίως οί νέες γυναίκες πού πηγαί- νουν νά εγκατασταθούν, λόγω γάμου, στό χωριό του συζύγου τους. Άπό τό 1940, ή πολιτική έξορία, ύστερα τό θέλγητρο τών συνθηκών εργασίας, πού εξασφαλίζουν περισσότερο κέρδος, συμβάλλουν στό νά έλκονται περισσότερο οί άνδρες παρά οί γυ- ναίκες άπό τήν ἀγροτική έξοδο. Καί ή ηλικία άνα- χωρήσεως άλλάζει επίσης. Έάν οί νέοι τών 20-29 έτών άποτελούν πάντοτε τήν πío μεγάλη αναλογία μεταναστών, τά πío ηλικιωμένα άτομα τά όποια κα-

5. Βλέπε κυρίως G. Burgel, Pobia, ένθ. άν.

τεῖχαν ἦδη μιὰ σημαντική θέση ἀπὸ τὸ 1940 μέχρι τὸ 1949 λόγω τῶν πολιτικῶν συνθηκῶν, παίρνουν μεγαλύτερο μέρος στὴ μετανάστευση ποὺ ἐπιταχύνεται τὸ 1960: ἀπὸ τὸ 1960 μέχρι τὸ 1965, 27% τῶν μεταναστῶν εἶναι ἡλικίας ἄνω τῶν 30 ἐτῶν. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἐξηγεῖ πλήρως τὸ πλῆγμα ποὺ ἔχει ὑποστῇ τὸ χωριό. Ἀκόμη κι ἐκεῖνοι, ποὺ ἀπὸ καιρὸ παίρνουν μέρος στὴν ἐνεργό ζωὴ, ἔχουν ἐπηρεασθεῖ. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, ἡ ἀνάλυση τῶν τύπων μεταναστεύσεως φανερώνει μιὰ ἐνδιαφέρουσα ἐξέλιξη. Γιά τῖς γυναῖκες, τὸ ποσοστὸ τῶν μεταναστεύσεων, ποὺ οφείλεται στὸ γάμο, κατέρχεται σημαντικά ἀπὸ 60% καὶ πάνω γιὰ τὴν περίοδο πρὸ τοῦ πολέμου, σὲ 5% περίπου μετὰ τὸ 1960. Γιά τοὺς ἄνδρες, ὅπως καὶ γιὰ τῖς γυναῖκες, ἡ μετανάστευση ἐνδιαφέρει ὁλοένα καὶ περισσότερο μεμονωμένα ἄτομα (δύο τρίτα τῶν περιπτώσεων) παρὰ ὁλόκληρες οἰκογένειες (ἓνα τρίτο τῶν περιπτώσεων). Στὴν τωρινὴ μαζικὴ φάση τῆς, ἡ ἀγροτικὴ ἐξοδος φαίνεται πὼς συνεπάγεται τὴ διάλυση τῆς οἰκογένειας: νέοι ποὺ ἐγκαταλείπουν τοὺς ἡλικιωμένους γονεῖς τους, σύζυγοι ποὺ ἀφήνουν στὸ χωριὸ γυναῖκες καὶ παιδιὰ.

Τελικὰ, ἀλλάζουν κυρίως καὶ αὐτὲς οἱ κατευθύνσεις τῆς μεταναστεύσεως (Πίνακας 16). Προπολεμικά, τὸ ἥμισυ σχεδὸν τῶν μεταναστῶν εἶχε ἐγκατασταθεῖ σὲ χωριά πλησιόχωρα πρὸς τοὺς Γεωργιανούς (νέες γυναῖκες ποὺ πῆγαν νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴν κοινότητα τοῦ συζύγου τους). Μετὰ τὸ 1940, οἱ δύο δυναμικότερες πόλεις τῆς περιοχῆς προσελκύουν τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀγροτικῆς ἐξόδου: ἡ Βέροια, σὲ ἀπόσταση λίγων χιλιομέτρων, ἡ Θεσσαλονίκη, περιφερειακὴ μητρόπολη, σὲ ἀπόσταση 50 χιλιομέτρων ἀπὸ τὸ χωριό. Τὴν ἀνασυγκέντρωση τοῦ πληθυσμοῦ στὶς εἰρηνικὲς ἀστικές ζῶνες, κατὰ τὸν ἐμφύλιο πόλεμο, διαδέχεται ἀπὸ τὸ 1950 ἡ δυνατότητα εὐρέσεως ἐργασίας στὴν πόλη. Ἀπὸ τὸ 1960, ὁ πόλος τῆς Θεσσαλονίκης, σὲ πλήρη ἀνάπτυξη,

ΣΧΗΜΑ 4. Φυσικὴ κίνηση καὶ μετανάστευση πληθυσμοῦ ἀπὸ τοὺς Γεωργιανούς (1920-1965)

ὑπερτερεῖ καὶ ἀλλάζει σημαντικά τὴν ἐλξη πρὸς τὴ Βέροια: 31 μετανάστες ἐγκαθίστανται στὴ μακεδονικὴ πρωτεύουσα ἐναντι 11 στὴ Βέροια. Ἡ ἐλξη πρὸς τὴν Ἀθήνα, ἂν καὶ προοδευτικὴ, δὲν εἶναι σημαντικὴ, ὅπως ἄλλωστε σὲ ὁλόκληρη τὴ Βόρειο Ἑλλάδα.⁶ Ἀλλὰ ἀπὸ τὸ 1960, ἡ πρόσκληση τοῦ ἐξωτερικοῦ γίνεται ὁλοένα καὶ περισσότερο αἰσθητή: μέσα σὲ πέντε χρόνια, δὲν καταγράφονται λιγότερες ἀπὸ 32 ἀναχωρήσεις, κυρίως πρὸς τὴ Γερμανία, καὶ μερικὲς πρὸς τὸ Βέλγιο. Ἡ δομὴ τῶν ἐπαγγελματῶν

6. Βλέπε G. Burgel, *Ἡ βιομηχανικὴ κατάστασις εἰς τὴν Ἀθήνα*. Π. Γεωγραφικὴ κινήσεις καὶ κοινωνικὴ κινήσεις, Ἐκδόση Ἐθνικοῦ Κέντρου Κοινωνικῶν Ἑρευνῶν, Ἀθήνα, 1972.

ΠΙΝΑΚΑΣ 15. Χαρακτηριστικά τῆς μεταναστεύσεως στοὺς Γεωργιανούς ἡμερομηνία ἀναχωρήσεως ἀπὸ τὸ χωριό

Πληθυσμὸς τοῦ χωριοῦ (ἡμερομηνία ἀπογραφῆς)	1920-1939 326 κάτ. (1928)	1940-1949 398 κάτ. (1940)	1950-1959 267 κάτ. (1961)	1960-1965
Ἀριθμὸς ἀναχωρήσεων	18	59	34	88
% ἀνδρῶν ἐπὶ τῶν ἀναχωρήσεων	38,8	50,8	52,9	54,5
Ἡλικία κατὰ τὴν ἀναχώρησιν %				
κάτω τῶν 20 ἐτῶν	33,3	42,3	20,5	20,4
20-29 ἐτῶν	55,5	20,3	67,6	52,2
30 ἐτῶν +	11,1	37,2	11,7	27,2
Τύπος μεταναστεύσεως %				
ἄνδρες	ἄνδρες	ἄνδρες	ἄνδρες	ἄνδρες
γάμος	—	8,0	—	16,6
οἰκογενειακός	33,3	60,0	26,6	33,3
ἀπομονωμένοι	66,6	16,6	73,3	66,6
ἐμφύλιος πόλεμος	—	23,3	—	—
γυναῖκες	γυναῖκες	γυναῖκες	γυναῖκες	γυναῖκες
γάμος	—	8,0	—	16,6
οἰκογενειακός	33,3	60,0	26,6	33,3
ἀπομονωμένοι	66,6	16,6	73,3	66,6
ἐμφύλιος πόλεμος	—	23,3	—	—

ΠΙΝΑΚΑΣ 16. Κατευθύνσεις της μεταναστεύσεως στους Γεωργιανούς
Ήμερομηνία αναχωρήσεως από τό χωριό

Αριθμός αναχωρήσεων	1920-1939 18		1940-1949 59		1950-1959 34		1960-1965 88	
Σημεία εγκαταστάσεως των μεταναστών								
Χωριά	7		1		3		2	
Πόλεις μακεδονικές								
Βέροια	4		30		13		11	
Θεσσαλονίκη	4		16		10		31	
Δράμα	2		—		2		—	
Άλεξάνδρεια	—		—		2		1	
Νάουσα	—		—		—		1	
Πτολεμαίς	—		—		—		1	
Σέρρες	—		—		—		1	
Σύνολο	10		46		27		46	
Άλλες ελληνικές πόλεις								
Αθήνα	1		—		4		8	
Λάρισα	—		1		—		—	
Μυτιλήνη	—		1		—		—	
Σύνολο	1		2		4		8	
Εξωτερικό	—		8 (έξορία)		—		32	
Επαγγέλματα εξασκούμενα κατά την άφιξη (% των γνωστών επαγγελματών)	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες
Βιοτέχνες	66,6	—	60,0	—	50,0	—	3,0	16,6
Υπάλληλοι, Δημ. Υπάλληλοι	33,3	50,0	20,0	;	12,5	—	14,4	8,3
Εμποροι	—	—	20,0	—	—	—	3,0	—
Εργάτες	—	—	—	—	25,0	—	73,5	66,6
Διάφοροι	—	50,0	—	—	12,5	100,0	6,0	8,3

έρμηνεύει αυτή την τροποποίηση των κατευθύνσεων της άγροτικής εξόδου: πριν από τον πόλεμο, η γεωγραφική κινητικότητα συνοδεύεται από μία κάποια κοινωνική ανακατάταξη: από το 1960, οι μετανάστες έρχονται να αξιέχουν την τάξη των άστων άνειδικετων εργατών.

Οί συνέπειες στις δημογραφικές και άγροτικές δομές

Οί άντανακλάσεις πάνω στις δημογραφικές δομές είναι καταστροφικές: Τό χωριό αριθμούσε 326 κατοίκους τό 1928, 398 τό 1940, 267 μόνο τό 1961, πριν άκόμη από τή μεγάλη ώθηση των άναχωρήσεων. Τό 1965, παρουσιάζει τό τυπικό θέαμα μις κοινότητας κενής από τίς ζωντανές της δυνάμεις. "Ελλειψη ένθουςιασμού, λίγοι νέοι, πολλά εγκαταλελειμμένα σπίτια. Μιά εύτυχής σύμπτωση περιστάσεων επιτρέπει τήν άναμέτρηση των συνεπειών της ανθρώπινης αυτής αίμορραγίας πάνω στην κατανομή των γαιών. Οί Γεωργιανοί κατέχουν, όπως όλα τά χωριά προσφύγων, ένα κτηματολόγιο πού έξηγει ουσιαστικά μία κατάσταση κάποιου δικαιώματος: τήν άπονομή, από τό 1921 καί μέχρι τό 1934, γαιών στους πρόσφυγες άρχηγούς οικογενειών. Στο χωριό,

ό βασικός κληρος ήταν 24 στρέμματα, διαχωρισμένα σε έντε τεμάχια, πράγμα πού θά καθιστούσε τίς δυνατότητες επιτυχίας ίδιες γιά όλους. Σ' αυτόν τό βασικό κληρο προσθέτονταν 6 στρέμματα ανά τέκνο.

Γιά νά γίνει ό εποικισμός άποτελεσματικότερος, οί κληροί ήταν μέχρι τό 1962 άναπαλτρώτοι καί οί κανόνες πού διέπουν κάθε τί σχετικό μέ τήν κληρονομία είναι θεωρητικά πολύ άστηροί. "Όσο αυτός πού χορηγεί βρίσκειται στή ζωή, δέν είναι δυνατό νά γίνει καμία όριστική μοιρασιά: δηλαδή, μία προικοδότηση μέ γή είναι πάντοτε άναθεωρήσιμη. Μέ τό θάνατο του χορηγητή, ή χήρα του παίρνει τό τέταρτο του άρχικού κληρου, καί τά υπόλοιπα τρία τέταρτα μοιράζονται κατ' ίσομοιρία μεταξύ των παιδιών του. Τό άσστηρό καί έξισωτικό αυτό σύστημα πολύ γρήγορα βρέθηκε λανθασμένο. Κανονικά, οί νέοι άρχηγοί νοικοκυριών έπρεπε νά παίρνουν έναν προσωπικό κληρο, όταν παντρεύονταν. Πραγματικά, από τό 1934, σταμάτησαν οί χορηγήσεις, γιατί έλαττώθηκε επικίνδυνα τό άπόθεμα των κοινοτικών γαιών, πού είναι άπαραίτητο γιά τή βοσκή των ποιμνίων. Τά χωρίς γή (άκτημονα) νέα νοικοκυριά πολλαπλασιάστηκαν. Μερικοί άλλαξαν τον κανόνα του άναπαλτρώτου του κληρου τους, νοικιάζον-

τας τῇ γῇ τοὺς μέ συμβόλαια ἐνοικιάσεως γιὰ εἴκοσι ἢ τριάντα χρόνια. Τελικά, οἱ ἀρχικοὶ χορηγητές ἢ οἱ κληρονόμοι τοὺς πού ἐφευγαν ἀπὸ τὸ χωριό ἔμεναν ἰδιοκτητές τῶν κληρῶν τοὺς καὶ τῶν σχετικῶν μέ αὐτοὺς δικαιωμάτων.

Τὸ 1965, κάηκε γιὰ πρώτη φορά συστηματικὰ ἓνα δάσος, ἀπὸ τότε πού δημιουργήθηκε τὸ χωριό. Προκειμένου νὰ διαμοιρασθοῦν τὰ κέρδη, συντάσσεται ὀνομαστικὴ κατάσταση τῶν δικαιούχων. Ἡ ἀνάλυση τοῦ ἐγγράφου ἐπιτρέπει νὰ κρίνουμε τὴ φθορὰ τοῦ γεωργικοῦ συστήματος καὶ τὸ πλῆγμα τῆς ἀγροτικῆς ἐξόδου. Στὴ συγκέντρωση γιὰ τὴ δημιουργία συνεταιρισμοῦ γιὰ τὴ διαχείριση τῶν κοινοτικῶν δασῶν πῆραν μέρος 74 δικαιούχοι πού μένουν στὸ χωριό καὶ πού συγκεφαλαιῶνουν 51 μερίδια· ἀπουσιάζουν ὅμως 146, πού συγκεντρώνουν 44 μερίδια (Πίνακες 17 ἔως 20).

ΠΙΝΑΚΑΣ 17. Ἐξέλιξη τῶν δικαιωμάτων τῶν κατοίκων τῶν Γεωργιανῶν

Χιλιοστά μερίδας	Τίτλος ἰδιοκτησίας (%)			
	Ἀρχικὴ ἐπιχορήγηση	Κληρονομία τοῦ συζύγου	Κληρονομία τοῦ πατέρα	Ἀπόλυτος ἀριθμὸς δικαιούχων
Κάτω ἀπὸ 250	—	16,6	83,3	6
250	—	61,5	38,4	13
300-438	—	7,6	92,3	13
500	—	—	100,0	2
1000	93,9	—	6,0	33
πάνω ἀπὸ 1000	85,7	—	14,2	7
Σύνολο (51 μερίδες)	48,6	13,5	37,8	74

Ἡ κατάσταση τοῦ δικαιώματος αὐτῶν πού μένουν στὸ χωριό μᾶς ἐπιτρέπει νὰ μιλάμε γιὰ ἑσωτερικὸ «μπλοκάρισμα» τοῦ συστήματος (Πίνακας 17). Αὐτοὶ πού ἔχουν λιγότερο ἐνδοθεὶ ἀπὸ τὴ μοιρασιά εἶναι οἱ κληρονόμοι τῶν ἀρχικῶν χορηγητῶν καὶ κυρίως τὰ παιδιά τῆς πρώτης γενεᾶς. Οἱ λιγότερο λοιπὸν ἐνδονημένοι εἶναι οἱ νεότεροι ἀρχηγοὶ οἰκογενειῶν. Ἀντίθετα, ἐκεῖνοι πού δικαιούνται ὁλόκληρο μερίδιο ἢ περισσότερο ἀπὸ ἓνα εἶναι σχεδὸν στὸ σύνολό τους οἱ καλλιεργητές πού πῆραν μέρος στὸ ἀρχικὸ μοῖρασμα καὶ πού δὲν ἀντιπροσωπεύουν παρὰ τὸ λιγότερο ἀπὸ τὸ ἥμισυ τοῦ συνόλου τῶν παρόντων.

Αὕτὴ ἡ κατάσταση δικαιώματος διαφέρει πραγματικὰ ἐλάχιστα ἀπὸ τὴν πραγματικὴν κατάσταση ἐγγειοῦ ἰδιοκτησίας: ἡ ἀνεπάρκεια τῶν συναλλαγῶν εἶναι τὸ λῦτρο τῆς ἀστυρρότητας τοῦ συστήματος. Στους 74 παρόντες δικαιούχους, οἱ 54 οὐτε ἀῆξσαν οὔτε ἐλάττωσαν τὸ ἀρχικὸ μερίδιο ἢ τὴν κληρονομία τους (Πίνακας 18). Οἱ ἔγγειοι συναλλαγές δια-

χωρίζονται ἰσότιμα μεταξὺ ἀγορᾶς καὶ πωλήσεως γαιῶν στους Γεωργιανούς, ἀποκτησῶς γαιῶν στὴν πεδιάδα (Βέροια, Νάουσα) καὶ ἐνοικιάσεως διαθέσιμων γαιῶν στὸ χωριό. Τὰ τρία τέταρτα τῶν ἀλλαγῶν εἶναι ἔργο τῶν μεγαλύτερων χορηγητῶν (περισσότερο ἀπὸ ἓνα μερίδιο). Ἐτσι διαπιστώνεται τὸ ἐσωτερικὸ μπλοκάρισμα: εἶναι οἱ πῶ προνομιούχοι ἀλλὰ ἐπίσης καὶ οἱ πῶ ἠλικιωμένοι πού ἔχουν τὶς μεγαλύτερες πιθανότητες νὰ τροποποιήσουν τὶς γεωργικὰς δομὰς.

Ἀντίθετα, οἱ ἐξωγεωργικὰς πηγὰς εἰσοδήματος ἐνδιαφέρουν κυρίως τὰ νοικοκυριά τῶν μικρῶν χορηγητῶν (Πίνακας 19). 40% ἀπ' αὐτοὺς πού τὶς διαθέτουν κατέχουν μόνο ἓνα τέταρτο μεριδίῳ ἢ λιγότερο, 60% λιγότερο ἀπὸ ἥμισυ μεριδίῳ. Σ' αὐτὸ τὸ μικρὸ φτωχὸ χωριό, τὰ ἐμβάσματα τῶν μεταναστῶν ἀποτελοῦν τὸ σημαντικότερο συμπλήρωμα: 6 καλλιεργητές στους 15, οἱ ὁποῖοι ὁμολογοῦν ὅτι ἔχουν συμπληρωματικὰς πηγὰς εἰσοδήματος, παίρνουν χρήματα ἀπὸ τὴ Γερμανία. Στὴν πραγματικότητά, ὁ ἀριθμὸς τους πρέπει νὰ εἶναι πολὺ μεγαλύτερος. Μερικοὶ κάνουν κάποιο μικρεμπόριο ἢ ἔχουν ἓνα βιοτεχνικὸ μαγαζάκι, ἀλλὰ τὸ ἐπάγγελμα τους τὸ ἐξασκοῦν συχνότερα στὴ Βέροια παρὰ στὸ χωριό, στὸ ὁποῖο οἱ δυνατότητες εἶναι περιορισμένες.

Ἡ κατάσταση τῶν δικαιούχων πού ἔλειπαν ἀπὸ τὸ χωριό κατὰ τὴ σύσταση τοῦ δασικοῦ συνεταιρισμοῦ δὲν εἶναι λιγότερο ἐνδεικτικὴ (Πίνακας 20). Σ' αὐτοὺς μόνο ἀποκλείουν τὸ ἥμισυ σχεδὸν τῶν δικαιωμάτων πάνω στὴ γῇ τῆς κοινότητος (44 μερίδια ἐπὶ 96). Ἔστω καὶ ἂν ὑπολογίσθῃ ὅτι οἱ χορηγητές πού ἀπουσιάζουν κατὰ καιροὺς (34) καλλιεργοῦν μόνοι τοὺς ἀγρούς τους, πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὸ ἓνα τρίτο τῆς καλλιεργήσιμης ἐπιφάνειας τοῦ χωριοῦ βρίσκεται στὰ χέρια τῶν μονίμων μεταναστῶν. Τὸ ἥμισυ τῶν ἀπόντων (76 ἐπὶ 146) εἶναι πολὺ μικροὶ δικαιούχοι (λιγότερο ἀπὸ ἓνα τέταρτο τοῦ μεριδίου). Σχεδὸν τὸ σύνολο (124 ἐπὶ 146) κατέχουν λιγότερο ἀπὸ μισὸ μερίδιο.

Οἱ μόνιμοι μετανάστες ἐνοικιάζουν ἢ, πολὺ σπάνια, πούλανε τὶς γαίες τους. Τὶς πῶ πολλές φορές τοὺς ἱκανοποιεῖ τὸ γεγονὸς νὰ ἐκμεταλλεῖνται γιὰ ἓνα ἱσχνὸ εἰσόδημα τεμάχια ἀπὸ τοὺς ὀπωρικητοὺς τους κοντὰ στὸ χωριό, ἢ νὰ ἀφήνουν τὴν ἐπικαρτίαν τῶν δικαιωμάτων τους στὰ μέλη τῆς οἰκογενείας τους πού μένουν στὸν Γεωργιανός. Ἀλλὰ πολὺ συχνά, παρατηρεῖται μαζικὴ ἐγκατάλειψη τῶν καλλιεργουμένων γαιῶν: τὸ ἓνα πέμπτο περίπου τοῦ καλλιεργήσιμου χώρου ἔγινε χερσότοπος. Ἀρκεῖ νὰ ὑπενθυμίσουμε ὅτι περισσότεροι ἀπὸ τοὺς μισοὺς ἀγρότες πού μένουν στὸ χωριό διαθέτουν λιγότερο ἀπὸ μισὸ μερίδιο, δηλαδὴ πολὺ λιγότερο ἀπὸ 20 στρέμματα.

Στὸ σύνολό του, τὸ ἐγγειοἰδιοκτησιακὸ σύστημα τῶν Γεωργιανῶν φαίνεται διπλὰ ἀποκλεισμένο. Ἡ ἀστυρρότητα τῶν κανόνων διαδοχῆς καὶ ἀποκτη-

ΠΙΝΑΚΑΣ 18. Έξέλιξη της καταστάσεως της έγγειου ιδιοκτησίας των κατοίκων των Γεωργιανών (άπόλυτοι αριθμοί)

Πραγματική κατάσταση έγγειου ιδιοκτησίας

Κατάσταση δικαιώματος (χιλιοστά μερίδας)	Άγορά γαιών στους Γεωργιανούς	Πώληση γαιών	Άγορά γαιών σε πεδι-άδα	Ένοικιαση γαιών	Ίση κατάσταση δικαιώματος	Σύνολο
Κάτω από 250	2	—	—	—	4	6
300-438	—	—	1	1	11	13
500	—	—	—	—	2	2
1000	3	4	3	4	19	33
πάνω από 1000	—	1	—	—	6	7
Σύνολο	5	5	5	5	54	74

ΠΙΝΑΚΑΣ 19. Έξωγεωργικές πηγές εισοδήματος των κατοίκων των Γεωργιανών (άπόλυτοι αριθμοί)

Κατάσταση δικαιώματος (χιλιοστά μερίδας)	Τέκνα στη Γερμανία	Έργατες στους Γεωργιανούς	Έμποροι στους Γεωργιανούς	Βιοτέχνες, Έμποροι στη Βέροια	Άκίνητα στη Θεσσαλονίκη ή Βέροια	Σύνολο
Κάτω από 250	—	2	—	1	1	3
250	3	—	—	—	—	3
300-438	—	—	2	—	—	3
500	—	—	—	—	—	—
500	—	—	—	—	—	—
1000	3	—	—	1	1	5
Πάνω από 1000	—	—	—	1	—	1
Σύνολο (74 παρόντες)	6	2	2	3	2	15

ΠΙΝΑΚΑΣ 20. Κατάσταση των γαιών των δικαιούχων που λείπουν από τους Γεωργιανούς (άπόλυτοι αριθμοί)

Κατάσταση δικαιώματος (χιλιοστά μερίδας)	Προσωρινά άπόντες	Καλλιερ-γούμενοι άγροι κατά οικόγενεια	Άμεση καλλιέργεια	Ένοικιαση	Χέρσα	Πώληση	Έλλειψη πληροφοριών	Σύνολο
Κάτω από 250	13	7	—	—	40	—	16	76
250-262	9	2	4	—	10	—	4	29
300-438	10	5	1	1	1	—	1	19
500-880	1	1	3	—	1	—	1	7
1.000	1	3	4	1	1	3	2	15
Σύνολο [44 μέρη (parts)]	34	18	12	2	53	3	24	146

σεως γής, ή άραιώση του άποθέματος κοινοτικών γαιών, προκάλεσαν τη γρήγορη επιδείνωση ενός συστήματος πολύ ισότιμου. Έτσι, στη σημερινή γενεά, υπάρχουν πολύ φτωχοί καί καλύτερα προικισμένοι, οί πρώτοι κυρίως νέοι, οί δεύτεροι ήλικιωμένοι χωρίς πολλές έλπίδες βελτιώσεως. Τό δεύτερο μπλοκάρισμα δημιουργείται στο έπίπεδο της άγροτικής έξόδου. Αύτοί που έχουν φύγει σε μεγάλο αριθμό είναι οί νέοι, οί λιγότερο τυχεροί. Άλλά αυτή ή φυγή δέν προκάλεσε μαζική έγγειο άναδια-

νομή, αλλά αντίθετα, επέκταση των χερσότοπων. Οί γεωργικές δομές δέν είναι λοιπόν ό προσδιοριστικός παράγοντας της πρόσφατης έξόδου· έκαναν όμως τους νέους άγρότες περισσότερο τρωτούς στο θέλγητρο των πόλεων ή της εργασίας στη Δυτική Εύρώπη. Η άγροτική έξοδος στέρησε την άγροτική κυψέλη από τις ζωντανές της δυνάμεις, αλλά δέν μετρίασε την πείνα για τίς γαίες, που από την έλλειψη τους συνεχίζουν να ύποφέρουν αύτοί που ξμειναν στο χωριό.

ΣΧΗΜΑ 5. Τὰ διοικητικά ὅρια δήμων καὶ κοινοτήτων στὴ Ζάκυνθο

2) Ζάκυνθος: Δυσκολίες τῆς περιφερειακῆς προσεγγίσεως καὶ φαινομενικὴ ἀδιαφορία τῆς ἀγροτικῆς ἐξόδου στὶς γεωργικὲς δομές

Τὸ πρόβλημα, ἂν τεθεῖ σέ περιφερειακὴ κλίμακα, γίνεται δυσκολώτερο καὶ οἱ ἀμοιβαῖες σχέσεις δὲν ἔχουν ἀκρίβεια. Ἀκόμη καὶ σέ ἓνα νησιωτικὸ περιβάλλον, ὅπου οἱ μεταναστευτικὲς κινήσεις εἶναι

ἀπλές, δὲν εἶναι εὐκολο, μέ πολύ προχωρημένη ἄμεση ἔρευνα, νά μελετηθεῖ ἡ περίπτωση 35.000 κατοίκων, κατανεμημένων σέ 47 κοινότητες, πού ἀριθμοῦν 6.000 γεωργικὲς ἐκμεταλλεύσεις (Σχῆμα 5). Ἡ προσπάθεια ἀπέβλεπε κυρίως σέ μιά ἀναγνώριση τῶν ζωνῶν πού θά ἔπρεπε νά γίνουν ἀντικείμενο μιᾶς μονογραφικῆς μελέτης. Πῶς ἀποκαθίσταται ἡ κατάσταση τὸ 1961; Μποροῦμε νά ἐκτιμήσουμε τὴν

ΣΧΗΜΑ 6. Πυκνότητες συνολικού πληθυσμού ἀγροτικών περιοχών της Ζακύνθου (1961)

ἀγροτική έξοδο από τό 1961 μέχρι τό 1967; Μπορούμε νά συσχετίσουμε τή γεωγραφική κατανομή τής ἀγροτικής έξόδου μέ άλλα στοιχεία εξέλιξως τής ίδιας περιόδου; Τέτοια ήταν ή μέθοδος πού ακολουθήθηκε.

Τά στοιχεία κατά τό 1961

Ός πρός τό πρόβλημα πού μελετήθηκε καί τίς στατιστικές πού υπήρχαν, περιοριστήκαμε στην εξέ-

ταση τριών παραγόντων, για τούς όποιους θά μπορούσε κανείς à priori νά σκεφθεί ότι επιδρούσαν στην μετανάστευση: ή πυκνότητα, τό μέσο μέγεθος τής γεωργικής ιδιοκτησίας καί τά καλλιεργητικά συστήματα.

Όπως όλα τά Ίόνια Νησιά, ή Ζάκυνθος καλύπτεται μά από τίς ύψηλότερες πυκνότητες πληθυσμού τής Ελλάδος: 88 κάτοικοι άνά χλμ.² έναντι 64 για τό σύνολο του έθνικού χώρου. Άν λάβουμε ύπ' όψη μόνο τόν πληθυσμό τών ἀγροτικών κοινοτήτων (χω-

ΣΧΗΜΑ 7. Πυκνότητες ἐνεργῶ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ζακύνθου (1961)

ρίς τὸν πληθυσμὸ τῆς πόλεως Ζακύνθου), φθάνουμε πάλι τὴν ἀξιοσημείωτη πυκνότητα τῶν 64 κατοίκων ἀνὰ χλμ.² Ἡ πυκνότητα αὐτὴ εἶναι πολὺ ἀνισομερῶς κατανεμημένη (Σχῆμα 6). Ἡ ἀντίθεση—κοινὴ, εἶναι ἀλήθεια—εἶναι πολὺ σαφὴς μεταξὺ τῶν ζωνῶν τῶν δυτικῶν καὶ νοτιοανατολικῶν λόφων, ὅπου ἡ ἀκαθόριστη ἀγροτικὴ πυκνότητα εἶναι πάντοτε πολὺ κατώτερη ἀπὸ τὸ μέσον ὄρο, καὶ τῆς κεντρικῆς πεδιάδας, πού μπορεῖ νὰ ξεπεράσει τοὺς 150 κατοίκους

ἀνὰ χλμ.² Οἱ ζῶνες αὐτές μέ τὴν πολὺ ὑψηλὴ ἀγροτικὴ πυκνότητα εἶναι οὐσιαστικὰ συγκεντρωμένες σέ μιὰ ομάδα κοινοτήτων δυτικὰ τῆς πόλεως Ζακύνθου: Μπόχαλη, Γαϊτάνι, Βανάτο, Καλιπάδο, Ἅγιο Κήρυκο, Βουγιάτο, Μαχαιράδο.

Πραγματικά, οἱ ὀρεινὲς κοινότητες εἶναι οἱ πρὸ ἀπέραντες καὶ οἱ λιγότερο κατοικημένες. Ἀλλὰ εἶναι ἐπίσης οἱ μόνες τῶν ὁποίων ἡ καλλιγερούμενη ἀγροτικὴ περιφέρεια εἶναι ἡ πρὸ περιορισμένη.

ΣΧΗΜΑ 8. Μέση έκταση των αγροτικών εκμεταλλεύσεων στη Ζάκυνθο (1961)

Έπίσης είναι πιο ένδιαφέρον νά εισαχθεί ή έννοια της καθαρής γεωργικής πυκνότητας.⁷ Μιά και δέν γνωρίζουμε τόν αριθμό των κατοίκων πού αποζούν από τή γεωργία, έχουμε αναφέρει τόν αριθμό των ένεργων γεωργών ήλικίας άνω των 10 χρόνων, πού

7. Η πυκνότητα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ πρέπει νά διακρίνεται προσεχτικά ἀπό τή γεωργική πυκνότητα (densité agricole): πρόκειται γιά άτομα πού ζοῦν πραγματικά ἀπό τή γεωργία. Η γεωργική πυκνότητα είναι συνήθως ὕψηλή στίς περιοχές πού

ἀντιστοιχοῦν στήν ὀλική ἐπιφάνεια πού τήν καλλιεργοῦν οἱ καλλιεργητές τῆς κοινότητας. Η σειρά ἐδῶ εἶναι πολύ λιγότερο ἐκτεταμένη ἀπ' ὅτι στήν

ἔχουν μικρές γεωργικές ἐκμεταλλεύσεις, χωρίς ἐκμχάνιση καί ἐντατική καλλιέργεια. Η γεωργική πυκνότητα μετριέται πάντοτε σέ συνάρτησιν μέ τή χρησιμη γεωργική ἐκταση (surface agricole utile), δηλαδή μέ τίς πραγματικά ἀπασχολημένες γαῖες (καλλιέργειες, λειμῶνες, φυτεῖς ὀπωροφόρων δένδρων) καί ὄχι μέ τίς ἄγονες ἐκτάσεις καί τά δάση (Σ.Μ.).

ΣΧΗΜΑ 9. Αναλογία της άμπελου σε σχέση με τη συνολική αγροτική επιφάνεια της Ζακύνθου (1961)

ΣΧΗΜΑ 10. Κατανομή τών ελαιοδένδρων στη Ζάκυνθο (1961)

περίπτωση της συνολικής ἀγροτικής πυκνότητας: ή πυκνότητα τών ἐνεργῶς ἀπασχολουμένων στη γεωργία (γεωργική πυκνότητα) κυμαίνεται μεταξύ 37 καὶ 164 κατοίκων ἀνά τετραγωνικό χιλιόμετρο καλλιεργημένης γῆς, κι ἀπ' τὰ δύο μέρη, ἐνὸς μέσου ὁρου 65, ἐναντι 13-214 κατοίκων ἀνά τετραγωνικό χιλιόμετρο γιὰ τίς συνολικές ἀγροτικές πυκνότητες (Σχῆμα 7). Ὑπάρχει λοιπὸν μιά σχετική ἰσορροπία ἀνάμεσα στο ἀνθρώπινο βάρος καὶ στὸν καλλιεργούμενο χῶρο. Ἀλλὰ οἱ λόφοι συνεχίζουν νά ἀντιτάσσουν

περιορισμένες καθαρές γεωργικές πυκνότητες ἐναντι τών πεδινῶν κοινοτήτων μέ πυκνότητες μεγαλύτερες ἀπὸ τὸ μέσον ὁρο. Τό πολὺ-πολὺ, μερικά «ὄρεινά» χωριά βόρεια (Μαριές, Ἀνω Βολίμες) καὶ νοτιοδυτικά τοῦ νησιοῦ (Ἅγιος Νικόλαος, Ἀγκαλα), γνωρίζουν σημαντικότερο ἀνθρώπινο ὄγκο ἀπὸ ὅ,τι οἱ ἄλλες κοινότητες. Τό ἴδιο στήν πεδιάδα, τὸ κέντρο βάρους τών ὑψηλῶν πυκνοτήτων τείνει νά μετακινηθεῖ πρὸς δυσμὰς (Λαγκαδάκια, Φιολίτη), καὶ βόρεια (Μέσο Γερακάρι, Κυψέλη). Ἀλλὰ ὁ

Χάρτης 7 ἔχει κυρίως τὸ πλεονέκτημα νὰ ἐπεξηγῇ μὲ τρόπο καταληπτὸ τὴν ἀναστροφή τῶν σχέσεων ἐπιφανείας μεταξὺ βουνοῦ καὶ πεδιάδας. Ἀπομονωμένες στὴ μέση ἐκτεταμένον ἀγροτικῶν περιφερειῶν κλεισμένον ἀπὸ θαμνώδη βλάστηση, οἱ καλλιεργημένες φυσικὲς ἐνότητες τῆς ζώνης τῶν λόφων συγκεντρώνονται γύρω ἀπ' τὰ χωριά καὶ στὸ βάθος μερικῶν ξηρῶν κοιλάδων: εἶναι ἡ κλασικὴ ἀντίθεση μεταξὺ καλλιεργουμένης (ager)⁸ καὶ μὴ καλλιεργουμένης (saltus)⁸ ἐκτάσεως. Ἀντίθετα, στὴν πεδιάδα, ἡ καλλιεργημένη ἐκταση τείνει νὰ συγχωνευθεῖ μὲ τὸ σύνολο τῆς ἀγροτικῆς περιφέρειας.

Τὸ μέσο μέγεθος τῆς γεωργικῆς ἐκμεταλλεύσεως δειχνεῖ μιὰ κατανομή τὸ συνόλον πού εἶναι αἰσθητὰ ἴση πρὸς τὴν κατανομή τοῦ προηγούμενου χάρτη (Σχῆμα 8): οἱ κοινότητες μὲ ὕψηλὴ καθαρὴ γεωργικὴ πυκνότητα εἶναι ἐπίσης αὐτὲς στὶς ὁποῖες ἡ ἰδιοκτησία εἶναι ἐλάχιστη. Οἱ ἀναλογίες ἀπέχουν πολὺ ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι ἀπόλυτες, λόγω τοῦ κριτηρίου πού ἔχει υἱοθετηθεῖ γιὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ γεωργικοῦ πληθυσμοῦ. Στὸ χωριὸ Ἀναφωνήτρια, βορείως τοῦ νησιοῦ, ἡ πυκνότητα εἶναι μέση (65) καὶ ἡ ἐκμετάλλευση μικρὴ (20,5 στρέμματα): ἡ διαφορὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν ὑποτίμηση τῆς πραγματικῆς ἀγροτικῆς πυκνότητος: τὰ παιδιὰ κάτω τῶν πέντε ἐτῶν ἀντιπροσπεύουν τὸ 15% τοῦ κοινοτικοῦ πληθυσμοῦ, ἐναντὶ 10% γιὰ τὸ σύνολο τοῦ νησιοῦ. Τὸ ἴδιο, στὴν πεδιάδα, στὸν Ἅγιο Κήρυκο, ἡ γεωργικὴ πυκνότητα εἶναι μέση (63) καὶ ἡ ἐκμετάλλευση ἐλαχιστότατη (18,8) στρέμματα. Ἡ ἀνισότητα ὀφείλεται ἐδῶ στὸν ἰσχνὸ ἀριθμὸ γυναικῶν τὸν ἐνεργῶς ἀπασχολούμενον στὴ γεωργία: λιγότερο ἀπὸ 4% τοῦ ἐνεργοῦ γεωργικοῦ πληθυσμοῦ τῆς κοινότητος, ἐναντὶ 20% γιὰ τὸ σύνολο τοῦ νησιοῦ. Πραγματικά, ἡ ἐξήγηση τῶν μεγαλύτερων ἀνισοτήτων δίνεται ἀπὸ τὰ καλλιεργητικὰ συστήματα. Στὸς λόφους, οἱ ἄνθρωποι, πού εἶναι πολὺ λίγοι, καλλιεργοῦν, κατὰ τρόπο ἐκτακτὸ (δημητριακὰ, κτηνοτροφία) καὶ μὴ

8. Χαρακτηριστικὸ τῶν μεσογειακῶν τοπιῶν, πού δὲν παρατηρεῖται σὰν τοπία τῆς βορειοδυτικῆς Εὐρώπης, εἶναι ἡ ἐντονὴ προσαρμογὴ τῶν καλλιεργειῶν πρὸς τὸ ἀνάγλωφο, καὶ παρὰ τὴν ἀδράγη δὲ σαφῆ διαχωρισμὸς μεταξὺ καλλιεργουμένων καὶ μὴ ἐκτάσεων. Οἱ ἀνθρώποι γεωργοὶ χρησιμοποιοῦν τὶς λατινικὲς λέξεις ager καὶ saltus γιὰ νὰ διακρίνουν, στὶς μεσογειακὲς χῶρες, τὴν καλλιεργουμένη ἐκταση ἀπὸ τὴν ἀκαλλιεργητὴ. Στὶς ὀρεινὲς, καὶ μάλιστα ἀβαστολιθικὲς περιοχὲς τῶν μεσογειακῶν χωρῶν, ἡ καλλιεργουμένη ἐκταση (ager) ἀντιδιαστέλλεται πρὸς τὸ σύνολο τῶν μὴ καλλιεργουμένων ἐκτάσεων (saltus), στὶς ὁποῖες ὑπάγονται οἱ βοσκοτόποι, οἱ ἐλώδεις καὶ οἱ ἄγονες ἐκτάσεις. Στὴν Ἑλλάδα, ἔχουμε πολὺ καλὰ παραδείγματα μὴς τέτοιας ὁργανώσεως τοῦ γεωργικοῦ χώρου. Ἀναφέρουμε ἐδῶ (σὰν παράδειγμα) τὴν ὀρεινὴ κλισιὰ λεκανὴ (πόλη) τοῦ Ασπιθίου, καθὼς καὶ τὴν ἀβαστολιθικὴ ζώνη τοῦ Ζαγορίου στὴν Ἠπειρὸ. Στὶς ἀβαστολιθικὲς αὐτὲς περιοχὲς οἱ καλλιεργεῖες συγκεντρώνονται γύρω ἀπ' τὰ χωριά καὶ σὲ ὁρισμένες μικρὲς ξηρὲς κοιλάδες (βυθίσματα) ὅπου συσσωρεύεται ἡ κόκκινη γῆ (terra rossa). Ὁ διαχωρισμὸς αὐτὸς μεταξὺ ager καὶ saltus ὁδηγεῖ στὴν ἐννοια τῆς ἀγροτικοπονεμένης ἰσορροπίας, πού ἔχει πολὺ μελετηθεῖ στὶς ὀρεινὲς περιοχὲς, τῶν μεσογειακῶν κυρίως χωρῶν (Σ.Μ.).

συνεχόμενο, τὶς ἐκτεταμένες ἀγροτικὲς περιφέρειες. Στὴν πεδιάδα, ὅλη ἡ ἀγροτικὴ περιφέρεια εἶναι καλλιεργημένη καὶ ἀξιοποιημένη μὲ ἐντατικὸ τρόπο, γιὰ νὰ ὑποβαστάζει ἕνα σημαντικὸ ἀνθρώπινο βάρος. Αὐτὴν ἄλλωστε τὴν ἐντύπωση δίνει καὶ τὸ σύνολο πού ἐξάγεται ἀπὸ τὸ Χάρτη 8: ἀσυνήθιστη πυκνότητα τῶν ἀγροτικῶν ἐκμεταλλεύσεων στὴν ἀνατολικὴ πεδιάδα τοῦ νησιοῦ πού ἐξηγεῖ ἐξ ἴσου καλὰ τόσο τὴ σπουδαιότητα τῶν καλλιεργουμένων ἐκτάσεων (Σχ. 7) ὅσο καὶ τὴν ἰσχυρὴ δημογραφικὴ πίεση πού ἄσκειται ἀκόμη πάνω σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ πολιτισμένες ἐπαρχίες τῆς Ἑλλάδος. Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειώσουμε ὅτι ἡ πόλη τῆς Ζακύνθου συγκεντρώνει τὸ μεγαλύτερο ἀριθμὸ ἀγροκαλλιεργητῶν (402 τὸ 1961): ἀλλὰ γνωρίζουμε ἤδη (βλ. κεφάλαια II καὶ III) ὅτι αὐτὴ ἡ κατάσταση καλύπτει πάλι κοινωνικὲς ἀνισότητες (μικροῖδιοκτητὲς καὶ μεγαλοῖδιοκτητὲς) καθὼς καὶ οἰκονομικὰ θέματα (θασικὴ ἰδιοκτησία στὶς γύρω ἀγροτικὲς κοινότητες).

Ἡ κατανομή τῶν δύο κερδοσκοπικῶν καλλιεργειῶν τοῦ νησιοῦ, τῆς ἀμπέλου καὶ τῆς ἐλιάς, ἐνισχύει τὴν ἀντίθεση μεταξὺ τοῦ βουνοῦ καὶ τῆς πεδιάδας (Σχ. 9 καὶ 10). Κατὰ τρόπο γενικὸ, ἡ «ὀρεινὴ» ἐκμετάλλευση ὀριθεῖ λίγα ἀμπέλια καὶ ἐλιές. Ἡ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὴν πεδιάδα θὰ ἦταν ἀκόμα πιὸ καθαρή, ἂν δὲν λαμβάνονταν ὑπ' ὄψη στὶς ὀρεινὲς κοινότητες οἱ γαῖες τὶς ὁποῖες οἱ καλλιεργητὲς μπορεῖ νὰ ἔχουν στὴν πεδιάδα. Ἐπὶ πλέον, τὰ ἀμπέλια τῶν λόφων, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, προορίζονται γιὰ τὴν παραγωγὴ οἴνου, ἐνῶ τὰ ἀμπέλια τῆς πεδιάδας παράγουν κυρίως κορινθιακὴ σταφίδα.

Ὁ τρόπος πού προτιμήθηκε γιὰ τὴν παρουσίαση τῆς κατανομῆς τῆς ἀμπέλου ἐπιτρέπει ἄλλωστε νὰ φανοῦν μὲ τρόπο συνθετικὸ πολλὰ βασικὰ χαρακτηριστικά. Δὲν θὰ ἐπιμείνουμε καθόλου στὸ γεωμετρικὸ σχῆμα τῶν ὀρθογωνίων πού ἐπιτεύχθηκαν γιὰ κάθε κοινότητα: ὅσο ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐκμεταλλεύσεων εἶναι ὕψηλός καὶ ἡ μέση ἐπιφάνεια ἀνὰ καλλιεργητὴ εἶναι μικρὴ (πόλη Ζακύνθου), τόσο τὸ ὀρθογώνιο ἐπιμηκύνεται καθέτα: ἀντίθετα, μιὰ σημαντικὴ μέση ἐπιφάνεια, πού ἀναλογεῖ σὲ μικρὸ ἀριθμὸ καλλιεργητῶν, δίνει ἕνα ὀρθογώνιο μὲ ὀριζόντια ἐπιμηκυνση (χωριὸ Βασιλικὸς, στὴ νοτιοανατολικὴ πλευρὰ τοῦ νησιοῦ). Δύο εἶναι τὰ σημεῖα πού πρέπει νὰ ὑπογραμμίσουμε: τὴ συγκέντρωση τοῦ ἀμπελόνου στὴ μέση τῆς πεδιάδας, γύρω ἀπὸ τὸ χωριὸ Σαρκεινάδο: ἡ μέση ἐκμετάλλευση εἶναι ἐδῶ μικρῆς ἐκτάσεως (κάτω ἀπὸ 2 ἐκτάρια) ἀλλὰ περισσότερη ἀπὸ τὸ ἡμισυ τῆς καλλιεργουμένης ἐπιφάνειας εἶναι ἀμπέλια—κορινθιακὴ σταφίδα κυρίως: ἀντίθετα, στὶς «ὀρεινὲς» ἐκμεταλλεύσεις βλῆπουμε τὴ μικρὴ θέση πού ἔχει τὸ ἀμπέλι: τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν καλλιεργητῶν τῆς ζώνης τῶν δυτικῶν λόφων κατέχει ἕνα μικρὸ μερίδιο ἀμπελιοῦ: στὶς κοινότητες τῆς πεδιάδας, τὸ χῆμα βαθαίνει ἀνάμεσα στὸν ὀλικὸ ἀριθμὸ τῶν καλλιεργητῶν καὶ στὸν ἀριθμὸ αὐτῶν πού ἔχουν

ΣΧΗΜΑ 11. Δημογραφική εξέλιξη των αγροτικών κοινοτήτων της Ζακύνθου (1956-1966)

ἀμπέλι. Στο άνωτάτο του όριο φθάνει ακόμη και στην περίπτωση της πόλεως της Ζακύνθου: μόνο 165 καλλιεργητές επί συνόλου 402 έχουν ἀμπέλι.

Η αντίθεση μεταξύ πεδιάδας και λόφων είναι λιγότερο φανερή σέ ό,τι αφορά την έλιά, ή οποία προσαρμόζεται καλύτερα στα έδάφη που παρουσιάζουν κλίση. Όστόσο, παρατηρούνται καθαρές συμπικνώσεις βορείως της πεδιάδας (χωριά Μέσο Γερακάρι, Κυψέλη), όπως άλλωστε και στους λόφους, στη νοτιοανατολική πλευρά της νήσου.

Η δημογραφική εξέλιξη 1961-1967

Τό 1961 τό ποσοστό της αγροτικής γεννητικότητας (δλες οί κοινότητες εκτός από τη Ζάκυνθο αριθμούν κάτω από 2.000 κατοίκους) αποκαθίσταται στό 21,31‰, που είναι αισθητά κατώτερο από το έθνικό μέσο όρου (22‰). Τό ποσοστό της αγροτικής θνησιμότητας είναι ελαφρά άνωτερο από τό μέσο όρο της χώρας: 7,78‰ έναντι 7,55‰.⁹ Από τό

1961 μέχρι τό 1966, ή μελέτη της φυσικής κινήσεως για τίς αγροτικές κοινότητες¹⁰ αποκαλύπτει μία σημαντική πτώση της γεννητικότητας και μία ελαφρά άνοδο της θνησιμότητας. Σε σχέση με την περίοδο 1955-1961, τό φυσιολογικό υπόλοιπο ελαττώθηκε κατά τό ήμισυ (Σχ. 11), που μπορεί να υπολογισθεί στις 1.550 ένότητες για την έπταετία 1961-1967.

Γιά την ίδια περίοδο, διαθέτουμε μία εκτίμηση των όριστικών αναχωρήσεων από τίς αγροτικές κοινότητες, ή οποία έγινε από τίς νομαρχιακές υπηρεσίες του Ύπουργείου Γεωργίας. Χωρίς να είναι δυνατόν να εξακριβωθούν οί αριθμοί που ανακοινώθηκαν, 3.100 άτομα περίπου θα έχουν εγκαταλείψει τό χωριό τους από τό 1961 μέχρι τό 1967, δηλαδή τό διπλάσιο της φυσικής αύξησεως και τό 12% του πληθυσμού τό 1961. Τό ποσοστό της ετήσιας άγρο-

9. Β. Kayser, Οικονομικός και κοινωνικός Άτλας της Έλλάδος, Άθήνα 1964.

10. Κατοικία της μητέρας για τη μέτρηση των γεννήσεων και του αποθανόντος για τη μέτρηση των θανάτων.

ΣΧΗΜΑ 12. Άγροτική έξοδος στη Ζάκυνθο (1961-1967)

τικής εξόδου θα πλησίαζε τότε το 17% του πληθυσμού του 1961, άρα ήταν κατώτερο απ' αυτό που βρήκε ο B. Kayser, ο οποίος συμπεριλαμβάνει την πόλη της Ζακύνθου μεταξύ των αγροτικών κοινοτήτων (19%). Παρ' όλο το κύμα των αναχωρήσεων που προκάλεσε ο σεισμός του 1953, η ομοιότητα των ποσοστών φαίνεται ανησυχητική και οδηγεί στη σκέψη ότι ο ύπολογισμός της διοικήσεως είναι λανθασμένος.

11. Οι κοινότητες του Μαχαιράδου, Σαρακηνάδου και Αγίου Δημητρίου δεν στάθηκε δυνατό να χαρτογραφηθούν, γιατί δεν

Παρ' όλα αυτά όμως, επιτρέπει μία κοινοτική εκτίμηση της αγροτικής εξόδου (Σχ. 12).¹¹ Το μεγάλο γεγονός είναι ότι οι συγκεντρώσεις που παρουσιά-

ειζε γίνει η εκτίμηση. Θεωρήθηκε ενδιαφέρουσα η απεικόνιση στο Χάρτη 12 της εκτίμησης που έγινε για την ίδια πόλη της Ζακύνθου, γιατί αντιπροσωπεύει με απόλυτους αριθμούς το μεγαλύτερο μέρος του νησιού: 350 άτομα που αποχώρουν από τη γεωργία θα είχαν εγκαταλείψει την πόλη—και πιθανόν το νησί—από το 1961 μέχρι το 1967. Δεν πρόκειται να δώσουμε για αγροτική έξοδο, αλλά για γεωργική και άστική έξοδο, η οποία θα έφθανε το 16% του ολικού πληθυσμού ή όποιος ζούσε από τη γεωργία στην πόλη, κατά το 1961.

ΣΧΗΜΑ 13. Έξέλιξη των εκτάσεων σιτοκαλλιέργειας στη Ζάκυνθο (1961-1967)

ζονται δέν ξαναεμαχίζον καμιά από τίς μεγάλες γραμμές πού έχουν τεθεί στους προηγούμενους χάρτες. Ούτε ή αντίθεση πού υπάρχει ανάμεσα στους λόφους καί την πεδιάδα, ούτε ή αντίθεση ανάμεσα στίς ζώνες ισχυρής γεωργικής πυκνότητας καί μικρής απασχόλησεως του εδάφους, ούτε ή αντίθεση ανάμεσα στή μικρή καί μέση απασχόληση φαίνεται νά δικαιολογεί τή συγκέντρωση των ισχυροτέρων

ποσοστών τής αγροτικής εξόδου στό νότιο ήμισυ του νησιού. Αυτή ή συγκέντρωση καλύπτει ταυτόχρονα τά χωριά στους λόφους τής δυτικής πλευράς ("Άγιος Νικόλαος, 'Αγάλας) καί τής νοτιοανατολικής (Βασιλικός), καθώς καί τίς κοινότητες τής πεδιάδας (Λιθάκια, Μουζάκι, Λαγόποδο, Καλαμάκι, Άμπελόκηποι, Γαϊτάνι). 'Η μόνη φαινομενική άμοιβαία σχέση είναι τό μικρό ποσοστό τής αγροτι-

ΣΧΗΜΑ 14. Ἐξέλιξη τῶν ἐκτάσεων καλλιέργειας σταφίδας στὴ Ζάκυνθο (1961-1967)

κῆς ἐξόδου στὶς κοινότητες ὅπου ὁ ἀμπελώνας κατέχει σημαντικὴ θέση: μεταξύ ἄλλων, τὰ χωριά Βουγιάτο, Σκουλικάδο, Ἅγιος Κήρυκος.

Τελικὰ ὁμως οἱ ζώνες ἰσχυρῆς ἀγροτικῆς ἐξόδου φαίνεται ὅτι συνδέονται πολὺ περισσότερο μετὰ ζώνες γειτνιάσεως. Τὰ χωριά, ὁμως, σιγά-σιγά κερδήθηκαν. Παρ' ὅλ' αὐτά, μόνον ἡ μονογραφικὴ ἔρευνα θὰ ἐπέτρεπε νὰ μελετηθεῖ ἡ προνομιόχως ἐκδήλωση τῆς κινήσεως, ἡ διάδοσή της, καὶ πιθανόν οἱ ἀντι-

στάσεις πού συναντᾶ (ἀμπελώνες).

Ἡ ἐξέλιξη τῶν καλλιεργειῶν 1961-1967

Μπροστὰ σ' αὐτὴ τὴν ἀδιαφορία τῆς ἀγροτικῆς ἐξόδου πρὸς τὶς γεωργικὲς δομές, δὲν ἐκπλήσσει καθόλου ἡ διαπίστωση τῆς μικρῆς ἀπηχήσεως πού φαίνεται νὰ ἔχει ἡ μετανάστευση στὴν ἐξέλιξη τῶν

ΣΧΗΜΑ 15. Έξελιξη του αριθμού των ελαιοδένδρων στη Ζάκυνθο (1961-1967)

καλλιεργειών κατά την ίδια, υπό μελέτη, περίοδο (1961-1967). Οι κοινοτικές στατιστικές της Νομαρχιακής Διευθύνσεως της Γεωργίας επιτρέπουν τη σύνταξη του ισολογισμού για τρεις καλλιέργειες: του σίτου, των σταφιδάμπελων με κορινθιακή σταφίδα, και της ελιάς.

Ο σίτος βρίσκεται σε επιταχυνόμενη παρακμή: ο δείκτης των εκτάσεων των σπαρμένων με σίτο φθάνει στο 64 για τό 1967 (1961=100). Η μείωση της

καλλιεργούμενης επιφάνειας αντισταθμίζεται με μία πολύ αίσθητη άνοδο των αποδόσεων: ο δείκτης παραγωγής φθάνει στο 105 για την εξεταζόμενη περίοδο. Η μείωση των εκτάσεων των σπαρμένων με στάρι είναι κυρίως αίσθητη στην πεδιάδα όπου πολλές κοινότητες έπαψαν έντελως νά σπέρνουν στάρι κατά τη διάρκεια της υπό μελέτη περιόδου (Σχ.13). Αντίθετα, ο σίτος άντεξε περισσότερο στους λόφους, όπου προσαρμόζεται καλύτερα στίς

συνθήκες τοῦ ἀναγλύφου καὶ τοῦ δέdfου καὶ ὅπου οἱ ἐξειδικευμένες κυρίως καλλιέργειες εἰσάγονται δυσκολότερα.

Ἀντίθετα, τὰ σταφιδάμπελα κορινθιακῆς καὶ οἱ ἐλιές βρίσκονται σὲ αἰσθητὴ πρόοδο: ὁ δείκτης εἶναι 114 καὶ 117 ἀντίστοιχα. Ἡ ἐξέλιξη ἐνισχύει τὴν ἐξειδίκευση τῆς πεδιάδας, ἀλλὰ οἱ κοινότητες πού παρουσίασαν τώρα τὰ μεγαλύτερα ποσοστὰ προϊόντα εἶναι ἐκεῖνες πού μέχρι τότε τίς εἶχε ἀγγίξει ἡ πρόοδος λιγότερο, δηλαδή οἱ κοινότητες τοῦ Βορρᾶ (Τραγάκι, Πλάνος) καὶ τοῦ Νότου (Μουζάκι, Λιθάκια) (Σχ. 14). Ὅσο γιὰ τὴν ἐλιά, οἱ φυτεῖς ἔγιναν κυρίως στοὺς λόφους τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ νησιοῦ ("Ἅγιος Νικόλαος," Ἀγαλᾶς, Κερί) καὶ στό κέντρο τῆς πεδιάδας (Μαχαράδο, Λαγόποδο), ἀλλὰ χωρὶς οἱ συγκεντρώσεις αὐτές νά συμπίπτουν μέ τίς ζώνες ἰσχυρῆς ἀγροτικῆς ἐξόδου (Σχ. 15).

Τελικά, ἡ συνολικὴ μελέτῃ τῆς ἀγροτικῆς ἐξόδου στὴ Ζάκυνθο φαίνεται ἀπογοητευτικὴ. Ἀπὸ τὸ 1961 μέχρι τὸ 1967, ὁ ὅγκος τῆς ἀγροτικῆς μεταναστεύσεως αὐξάνεται σὲ σχέση ἴσως μέ τὴν προηγούμενη περίοδο, ἀλλὰ ἀκόμη μέ μεγάλῃ βεβαιότητά δέν ἔχει πιά σχέση, οὔτε ἀπὸ μακριά, μέ τὴ φυσικὴ αὐξηση. Στὴ Ζάκυνθο, ὅπως καὶ στίς περισσότερες περιοχές τῆς Ἑλλάδας, ἡ ἀγροτικὴ ἐξοδος πεθαίνει ὁλόένα καὶ περισσότερο, ἀπὸ ἄποψη δημογραφικοῦ κεφαλαίου τῶν ἐπαρχιών. Ἀλλὰ ἀπὸ γεωγραφικὴ ἄποψη, ἡ κατανομή τῆς μοιάζει ἀδιάφορη: ἐπηρεάσθηκαν ζῶνες μέ ἰσχυρὴ γεωργικὴ πυκνότητα, ὅπως καὶ ζῶνες μέ ἰσχυρὴ ἀγροτικὴ ἀπασχόληση, ἐπαρχίες μέ ἐξειδικευμένες καλλιέργειες, ὅπως καὶ καντόνια μέ παραδοσιακὴ πολυκαλλιέργεια. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ ἐξέλιξη τῶν καλλιεργειῶν φαίνεται νά ὀφείλει λίγα στὴν ἀγροτικὴ ἐξοδο: ἡ ἐπαναφορά στὴν καλλιέργεια τῶν σιτηρῶν, ἡ πρόοδος τῶν κερδοσκοπικῶν φυτειῶν ἀνταποκρίνεται στὴν παρακμὴ τοῦ βουνοῦ, στὴν αὐξουσα ἀξιοποίηση τῆς πεδιάδας. Λιγότερο ἐκλεκτικὴ, παρά μεταδοτικὴ, ἡ ἀγροτικὴ ἐξοδος προσθέτει τὸ καθαρό τὸ ὀφάδι στὴν ἀργὴ ἀνάπλαση τοῦ ἀγροτικοῦ χώρου.

Τελικά, ἡ πείρα πού μᾶς δίνουν οἱ περιπτώσεις τῶν Γεωργιανῶν καὶ τῆς Ζακύνθου φαίνεται ἀντιφατικὴ γιὰ νά μπορέσει νά σκιαγραφηθεῖ μιὰ ἀπάντηση στὴν ἐρώτηση πού θέσαμε στὴν ἀρχὴ τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ. Στούς Γεωργιανούς, ἡ ἔλλειψη γαιῶν ὁδήγησε τοὺς νέους πού δέν ἔχαν καμιά ἐλπίδα, στίς ὁδοὺς τῆς μεταναστεύσεως. Ἀλλὰ ἡ φυγὴ τῶν ἀνθρώπων δέν ἐπέφερε ἀνακατανομὴ τῶν γαιῶν: ἀντίθετα, ἔπεισε αὐτοὺς πού ἔμειναν ὅτι στό ἐξῆς ὅλα ἔχουν παγιοποιηθεῖ στό χωριό. Στὴ Ζάκυνθο, αὐτοὶ πού ἐφυγαν δέν εἶναι οὔτε οἱ λιγότερο οὔτε αὐτοὶ πού ἦταν περισσότερο καταπιεσμένοι. Οὔτε καὶ οἱ κοινότητες πού ἐπηρεάσθηκαν περισσότερο εἶναι αὐτές πού γνώρισαν τὴ σημαντικότερη ἐξέλιξη τῶν καλλιεργειῶν. Στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀνθρώπινης κοινότητας, εἶναι πάντοτε αἰσθητές καὶ οἱ ἀνισότητες

πού ὑπάρχουν μεταξύ τῶν πλουσίων καὶ τῶν φτωχῶν, καθὼς καὶ τὸ πνεῦμα τῆς πρωτοβουλίας ἢ τῆς ἀπαγορεύσεως πού συχνὰ πηγάζει ἀπ' αὐτές καὶ πού ὁδηγεῖ στὴν ἀναχώρησή. Τὰ πράγματα εἶναι διαφορετικὰ στό τοπικὸ ἐπίπεδο ἢ ἀκόμα καὶ στό ἐθνικόν. Τὸ κίνητρο τῆς ἀγροτικῆς ἐξόδου εἶναι μικρότερο στό ἐσωτερικόν, παρά στό ἐξωτερικόν. Ὅπως γιὰ τίς μεγάλες μεσαιωνικὲς συγκεντρώσεις, αὐτὰ πού πρέπει νά ἀποκαλυφθοῦν καὶ νά ἀπογραφοῦν εἶναι τὰ σημεῖα γεννήσεως, τὰ ρεύματα αὐξήσεως καὶ οἱ ἐνδείξεις ἐξαλείψεως τῆς κινήσεως.

συμπέρασμα: πρὸς μιὰ ἐνότητα τῶν ἑλληνικῶν ἀγροτικῶν δομῶν

Ἡ σύγχρονη Ἑλλάδα κληρονόμησε ἓνα μωσαϊκὸ διαφορῶν καταστάσεων πού δημιουργοῦνται σὲ χρόνο σχετικὰ περιορισμένο. Μέχρι πρόσφατα (ἄμεσως μετὰ τὸν τελευταῖο πόλεμο) ἡ ἱστορία καὶ ἡ πολιτικὴ καθόριζαν ἀποφασιστικὰ τὴν τύχη τῶν ἀνθρώπων. Ἡ φύση προσφέρει μιὰ σειρά δυνατοτήτων πού ἀξιοποιοῦνται διαφορετικὰ, ἀνάλογα μέ τίς περιπτώσεις τῆς στιγμῆς. Τὸ βουνό, τόσο φιλόξενο ὅσο καὶ ἐχθρικό, ἔχασε πιά τὴν παράδοσή πού εἶχε νά προσφέρει ἄσυλο στὸν ἄνθρωπο, ἀπὸ τότε πού τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος ἀνασυντάχθηκε καὶ ἀποκαταστάθηκε ἡ ἀσφάλειά του. Ἡ πεδιάδα, πλούσια καὶ ἀνθρωπινῇ, ἦταν ἀνέκαθεν ἡ ἐπαρσιμὸς τὸν κατακτητὴ, πρὶν γίνει τὸ πεδίο τῶν μεγάλων ἐξυγίαντικῶν ἔργων καὶ τὸ γῶνα γιὰ τὴ γεωργικὴ ἐντατικοποίηση.

Οἱ παλιεῖς ἱστορικὲς συνθήκες ἔχουν παίξει τὸ ρόλο τους καὶ οἱ καταστάσεις πού αὐτές δημιούργησαν παραμένουν ἀκόμα στό πνεῦμα καὶ τὴ νοοτροπία τῶν ἀνθρώπων, ὅπως καὶ στίς ἀγροτικὲς δομές, οἱ ὁποῖες ἐξελίσσονται πιο ἀργά. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτῇ, ἡ μακρὰ τουρκικὴ κατοχὴ καὶ ἡ μαζικὴ ἔγκατάσταση τῶν προσφύγων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας εἶναι τὰ μεγαλύτερα γεγονότα πού ἐξακολουθοῦν νά ἀποτελοῦν ὀρόσημο. Τὸ γεγονός ὅτι δέν ὑπῆρχε τουρκικὴ κατοχὴ στὰ Ἴονια νησιά, ἐπέτρεψε ἐπὶ αἰῶνες τὴν ἀναλλοίωτῃ ἐπέκτασιν τῶν σχέσεων ἐγγείου ἰδιοκτησίας, πού κληρονομήθηκαν ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ αυτοκρατορία: μεγάλες ἐκτάσεις πού τίς ἔχουν ἐμπιστευθεῖ σὲ διοικητικούς ἀξιοματούχους, εἰδικοί τρόποι φυτεῖς. Στίς περιοχές πού ἀπελευθερώθηκαν πιο παλὰ, ὅπως ἡ Πελοπόννησος, μιὰ ἀγροτικὴ ὀλιγαρχία, κληρονόμος τῶν οἰκογενειῶν τῶν ἡρώων τῆς Ἀνεξαρτησίας, ἀντικατεστήσε γρήγορα τὸν κάτοχο, γιὰ νά τὸν διαδεχθεῖ ταυτόχρονα στὴν οἰκονομικὴ του θέση καὶ στὸν πολιτικόν του ρόλο. Ὅταν ἡ ὀλιγαρχία αὐτὴ μετέφερε τὰ ἐμπορικὰ τῆς ἐνδιαφέροντα καὶ τὴ θέληση ἰσχύος τῆς στῆν Ἀθήνῃ, στὴν ὑπαίθρο παρέμειναν οἱ διαρκεῖς ἀνισότητες τίς ὁποῖες πάντοτε διατήρησε πρὸς ὄφελός της. Ἀντίθετα, στὴ Βόρειο Ἑλλάδα (Θεσσαλία, Μακεδονία), ἡ ἀπελευθέρωση εἶναι περισσότερο πρόσφατη

(1881-1914). Καί κυρίως ή έγκατάσταση προσφύγων στίς άπελευθερωμένες τουρκικές γαίεσ, μετά τή μικρασιατική καταστροφή τού 1922, άναχαίτισε τά φαινόμενα ύπαγωγής μιάς κυριαρχούσας κοινωνικής ομάδας σέ μιά άλλη. Οί διανομές τών γαιών, πού έγιναν πάνω σ' ένα μοντέλο ισότητας έμπνευσμένο από τό πνεύμα τής έποχής, εξασφαλίζουν—στους χώρους πού πραγματοποιήθηκαν—μιά κατανομή περισσότερο δίκαιη καί μέ λιγότερο έντονες άνισότητες.

Άλλά πρέπει νά άναρωτηθεΐ κανείς άν αυτή ή πρώτη γεωγραφική δυαδικότητα δέν θά εξεσθηνήσει κάποτε πρós όφελος μιάς αυξανόμενης ένότητας πού τήν έχει επιβάλει ή σύγχρονη εξέλιξη: άπ' τή μία μεριά, είναι ή γεωργική ειδικευση στό επίπεδο τής περιφέρειας, καί μάλιστα τής εκμεταλλεύσεως. (Παντού—ή παρ' όλίγο—ή αποδέσμευση, τό άνοιγμα τών άστικών άγορών τού έσωτερικού, καί ή αυξανόμενη ζήτηση χωρών εισαγωγής συνεπάγονται τόν περιορισμό τής οικογενειακής πολυκαλλιέργειας διατροφής πρós όφελος τών έμπορικοποιημένων παραγωγών). Άπ' τήν άλλη μεριά, είναι ή άδιάκοπη κι έντονότερη παρουσία τής πόλεως στην ύπαιθρο. Μέ αυτήν δένονται οί σχέσεις εργασίας (πρόσκαιρες ή όριστικές) καί εξαρτήσεως (τά δάνεια τής Τράπεζας, ή συντήρηση τών μηχανών, ή επιχορήγηση τών ειδικευμένων ύπηρεσιών). Μ' αυτήν διατηρούνται οι πηγές στά χωριά άπ' όπου άντλούν όχι μόνο οι άνθρωποι άλλα καί τά κεφάλαια (άπορρόφηση τών γεωργικών εισοδημάτων άπ' τούς άστους, έπενδύσεις τών άνθρώπων στην πόλη). Τέλος, σ' αυτήν επάνερχεται ή νέα κινητήρια δύναμη τής γεωργικής παραγωγής: αυτή συγκεντρώνει όλους τούς μηχανισμούς άποφάσεως καί εκτελέσεως τής έμπορικοποίησεως (καθορισμός τών τιμών, ψυτικές άποθήκες, γραφεΐα εξαγωγών).

Μπροστά σ' αυτή τήν εξέλιξη, οι άγροτικές δομές φαίνονται νά άποκλείονται καί νά ένώνονται ταυτόχρονα. Ό άποκλεισμός προέρχεται περισσότερο από τίς απαιτήσεις τού παρόντος, παρά από τίς επιβίσεις τού παρελθόντος. Σέ όλες τίς περιοχές—κυρίως τά νησιά καί τήν παλαιά Έλλάδα—οί μεγάλες ιδιοκτησίες πού ύπάρχουν ακόμα φαίνονται παραμελημένες καί ή αποδοτικότητα τών όλο καί περισσότερο περιθωριακή. Άπό τή Μυτιλήνη έως τήν Κέρκυρα, οι ιδιοκτήτες μεγάλων έλαιώνων ήταν μάλοσχημονες προύχονες, όταν δέν γνώριζαν νά μεταποιήσουν τήν ιδιοκτησία τους ή, ακόμη καλύτερα, νά κατευθύνουν τίς έπενδύσεις τους σέ άλλους τομείς (άστική οικοδόμηση, τουρισμός). Η άτομικότητα (atomisation) τής ιδιοκτησίας, μαζί μέ τό ιδεώδες άστού-καλλιεργητή, άποτέλεσε πρίν από λίγο τή βάση μιάς άγροτικής δημοκρατίας, πού έρχεται βίτεια σέ αντίφαση μέ τίς άνάγκες τής ειδικευμένης γεωργίας. Οί άνισότητες τής έγγείου ιδιοκτη-

σίας, μειωμένες από τή μετριοτήτα μιάς γεωργίας διατροφής (agriculture de subsistance), άναψωγονούνται στην περίπτωση πού οί ευπορώτεροι κι αυτοί πού έχουν περισσότερο έπιχειρηματικό πνεύμα πρόκειται νά εκσυγχρονίσουν τήν εκμετάλλευσή τους ή νά τήν έπεκτείνουν, γιά νά αυξήσουν τήν παραγωγικότητα τους καί τά κέρδη τους. Οι τιμές στηρίζεας, άναγκαΐες γιά τήν προώθηση τών νέων καλλιεργειών αλλά συγκρατούμενες γιά λόγους κοινωνικούς καί πολιτικούς, άποτελούν τήν αίτία επιβιώσεως τών πιό φτωχών καί τή δυνατότητα γιά τούς πιό πλούσιους νά πραγματοποιήσουν υπερκέρδη. Σκληραίνουν τίς ύπάρχουσες δομές. Τέλος ή γή, πού άλλοτε άποτελούσε λόγω γοήτρου, μπορεί νά γίνει γιά μερικές μεσαίες τάξεις μικρών έπαρχιακών κέντρων πηγή κέρδους, όταν πρόκειται γιά καλλιέργειες καθαρά κερδοσκοπικές (κυρίως φυτεΐες πορφύρων δένδρων).

Μέ λίγα λόγια, ή έμπορική επανάσταση πού γωρρίζει ή έλληνική έπαρχια θά κλονίσει άναμφίβολα τό παραδοσιακό σχήμα τής μικρής οικογενειακής ιδιοκτησίας. Τεχνικά άναγκαΐα, ή σημερινή εξέλιξη ύπάρχει όφoβoς νά όδηγήσει σέ κοινωνική καταστροφή, άν γίνεται πρós όφελος μιάς μειονότητας εκμεταλλευτών πού έχουν ταυτόχρονα ιδιωτικούς πόρους, τά σημαντικότερα κρατικά δάνεια, δυναμική πρωτοβουλία, καί τίς πιό εκτεταμένες εκτάσεις. Στην κίνηση τής άστικοποίησης καί τών διενθών μεταναστεύσεων, μιά παρόμοια εξέλιξη έχει κάθε πιθανότητα επιταχύνσεως τής αναγορήσεως καί τής προλεταριοποίησεως τών μικροϊδιοκτητών καί τών παραδοσιακών μέσων καλλιεργητών, οι όποιοι δέν έχουν ούτε τά μέσα ούτε κάποτε τήν επιθυμία νά μεταβάλουν τήν εκμετάλλευσή τους.

Καί αυτό είναι τό δεύτερο μπλοκάρισμα τών άγροτικών δομών τής σημερινής Έλλάδας. Η άγροτική έξοδος, μαζική καί επιταχυνόμενη, δέν συνεπφέρει τήν αναγκαστικά βραδύτερη αναδιοργάνωση, όταν δέν είναι κυριαρχική στόν άγροτικό χώρο. Αυτά τά «μπλοκαρίσματα», από οικονομική άποψη, είναι συζητήσιμα όταν σημαίνουν ότι οι άλλοτε καλλιεργούμενες εκτάσεις θά γίνουν ξανά χερσότοποι. Κι όταν ακόμη πρόκειται γιά επιφάνειες έλάχιστα παραγωγικές (έπικλινή χωράφια, λεπτά έδάφη), οι χερσότοποι αυτοί έχουν σχέση μέ τήν άναμφισβήτητη προσπάθεια έντατικοποίησεως σέ μιά χώρα όπου τό ήμισυ τών ανθρώπων άποζει από τή γεωργία. Άπό κοινωνική άποψη, είναι κυρίως μιά ευκαιρία λιγότερη γιά τούς μικρούς καί μέσους χωρικούς νά μπορέσουν νά εκσυγχρονίσουν τήν εκμετάλλευσή τους. Πρós μιά ένότητα τών έλληνικών άγροτικών δομών; Βέβαια. Θά θέλαμε νά είμαστε σίγουροι ότι αυτή ή ένότητα δέν είναι αυτή πού δημιουργεί καί άναγεννά τίς κοινωνικές άνισότητες τού χωριού.